

11/10 ✓

86 Pb

11/10 ✓

937

श्रीमच्चित्सुरवाचार्यप्रणीतप्रज्ञहृदीपिकाप्रारम्भः

Sri Macchi Sukhecharya pranita
Pratya Vri Dipika Ujaichya ramh

222

चि० टी० ३

१

उं नमो रक्षिणामूर्तये ॥ किं वै लोकोपसरोवरस्य न चिरादुचिद्रमेकां बुजं किं वा योगि मनः सरोरुहवनप्रोद्धो धको - - - किं वा संस्तुतिस्तुतिप्रजन
तामो देसुधादीधितिर्देवो संविधं विभावितवयुः श्रीसुंदरः पातु वः ॥ १ ॥ इति स्मृतिवैरक - - - समस्तवेदोतवचोभिरद्वयं ॥ अथ सतः
सिद्धिविंपुल्येन ये रूपाय विज्ञानशरीरचितने ॥ २ ॥ अनेन हेतुहेतुमल्लक्षणाः यरा परयोः संबंधोपदर्शितः अविरुद्धतया साध्येव ध
तेहि साधनान्वेषणावकाश इति ॥ अपरोक्षज्ञानं जनयतीत्युक्तं ॥ अमृष्यमाणान्नैकाधिकाश्च केचिन्मंडनमिश्रप्रभृतयः प्रत्यवतिष्ठन्ते न
नु कथमिति ॥ न केवलं शब्दत्वहान्याप्रत्यक्षत्वापत्तिर्बोधिकाः नुपलब्धिपरा हतिश्चेत्साधुधर्माधर्मेति ॥ ननु पद्यपि ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु न दृष्टं
तथापि विषयविशेषप्रयुक्तपातयात्वं किं न स्यात् ॥ यथा दशमस्तु मसीत्यत्र नवभ्रांतिविभ्रांतचेता प्रत्यक्तमात्मानंदशमतया वाक्यादेव साक्षात्क
रोति कश्चिदिति तत्राह न च दशम इति ॥ यथा हिरत्नतत्त्वाद्युपदेशसहितं प्रत्यक्षमेव साक्षात्कारहेतुः न केवलं शब्दस्तथेहापीत्यर्थः ॥ आत्मा
आप्तविवेकेन शब्दस्यैव करणतामाशंक्य रत्नत्वमतिवेद्यापरिहरति न चेत्सादिना ॥ तत्रापि प्राप्त्या प्रविवेकसाम्यमाह तथा हीति ॥ अनधिगतं रत्न
त्वपरीक्षाशब्देन पुंसासतयोक्तः पुष्परगोरत्नविशेषः ॥ न्यायरत्नदीपावलीकृतमनुमानमुद्भावयति विमतमिति ॥ ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु
बाधामिधोः परिहाण्य विमतमित्युक्तं ॥ तत्र मश्यादिशब्दजनितविज्ञानमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेणार्थोत्तरतानिदस्यर्थेण शब्दग्रहणं ॥ अयं घट इतीति

राम०

१

अस्ति ह्ययं घट इति शब्दस्य पुरोवर्त्ये परोक्षपरविषयत्वं अथ च न साक्षात्कारित्वजातिः ज्ञानवन्निवृत्तत्वात्तस्या इत्यर्थः ॥ न च परोक्षविषययत्नादि
 तिहेतो रयमर्थः यज्ञानमवधानमंतरं तद्विषयत्वमिति । न च शब्दस्य तथात्वमस्ति तद्विषयज्ञानजननद्वारा हि शब्दादीनामर्थविषयत्वं न च
 ज्ञानस्य ज्ञानजनद्वारार्थविषयत्वं तत्कुतो नैकांतिकं शङ्कते प्रतीतिः । तथाप्यनैकांतिकमिहाह यमिति ॥ अग्नित्वांशः परोक्षः पर्वतांशो
 परोक्षः नद्यानुमानिकज्ञाने साक्षत्वं जातिरिति भावः । ननु परोक्षविषयत्वे सति अपरोक्षविषयत्वं हेतुः न चानुमानिकज्ञानमेवमतो नातिव्या
 प्तिरिति शङ्कतेः परोक्षमात्रेति ॥ तथापि सुखेच्छायां व्यभिचारस्तस्या अपरोक्षसुखविषयत्वे विषाक्षात्वा नधिकरणत्वादिसाहचर्यसुखेच्छा
 यामिति । छायाः सविषयत्वमौपचारिकं मुख्यं च विवक्षितं इति शङ्कते तज्जनकेति । ननु कथमपरोक्षविषयत्वमभिधायः येनानैकांतिकतेति
 तत्राह स्वत इति । भवद्विरिसेकजीववादिभिरित्यर्थः ॥ अपरोक्षव्यवहारहेतुत्वमपरोक्षत्वमिति द्वितीये पक्षे व्यभिचारः तत्र हेतुसद्भा
 वे विषाध्याभावादिसाहचर्यद्वितीय इत्यादिना । न च परोक्षविषयत्वादिति हेतो रयमर्थः यदपरोक्षव्यवहारहेतुत्वादिति तथा च नाविद्यायां विष
 रीतव्यवहारजविकायामनैकांत्यमिति - - - अपरोक्षमेति परहरति न साध्येति ॥ सत्यतिपक्षं चेदमुमा नामिसाह । प्रतिप्रयोगेति । ज्योतिष्टो
 मारिवाक्येषु सिद्धमाधनतायां यविकादेति विशेषणं । बाधसाध्यवैकल्ययोः परिहारया परोक्ष इति विशेषणं ॥ ॥ सिद्धांतमुपक्रमते ॥ ज्ञेयत

वि.टी.०३
२

--- सादिति अत्र किं वा धर्मादृश्यापरोक्षज्ञानजनकत्वेनेष्यते अदर्शनाद्वानाद्यः तदसिद्धेः न तावत्प्रत्यक्षांतर्भावोर्वाधकः न हि साम-
ज्ञानहेतुतामात्रेण प्रत्यक्षत्वे संभवति शब्दव्यतिरेकत्वे सति तादृशस्य तत्त्वयोजकत्वात् ननु दृष्टेशब्दस्य तदेतत्त्वे प्रयोग - - - युक्तस्तदेव तु क-
थमिति तत्राह दशम इति ननु तत्रापीन्द्रियमेव कारणमित्युक्तं तत्राह शब्दादेवेति श्लोकं विवर्णोति यत्तावा - - - प्रत्यक्षविशेषप्रयोजके
प्रतिबंदी गृह्यति अमुपगम्यते हीति विशेषं दर्शयं भाभासतां प्रतिबंद्याः शंकते यतवेति अनीश्व - - - शेषे सुचेदप्रयोजकगवेषण
मिति द्रष्टव्यं नायं विशेषः प्रकृतेष्वेवं वाक्यसंतीर्षपादमवतारयति दशम इति चतुर्थपादस्य शंका दर्शयति ननु तत्रापीति तत्र किं शब्दः करणं इन्द्रि-
यंतु सहकारी सभिधीयते किं वा गुरुजिह्विकयेंद्रियस्यैव कारणत्वं शब्दस्तु सहकारी सभिधीयते अत्र प्रकृतेष्वेवं द्वयं सहकारी साहाज्यपीति
तथापि शब्दस्य कारणत्वं न व्याहृतमिति भावः द्वितीयं शंकते ननु तत्रेति तदेतदविनिगमनेन दूषयति शब्दस्येति विनिगमना यो शब्दस्वकारणमिति
निरूपितस्यार्थः हेतुं दर्शयति कुचिरिति लोचनविरहिणः सलोचनस्य गणधकारा निरुद्धतया व्याहृतलोचनस्य शब्दादेवापरोक्षज्ञानदर्शनमेव नि-
यामकमित्यर्थः उपलक्ष्यते तस्य दर्शनव्यापारभावस्यापि भवत्वेवं दशमस्त्वमसीत्याह प्रकृते तु न युक्तं श्रुतिविरोधादिति शंकते भवत्वेवमिति
अदिशब्देन दृष्टमनीषामनसा भिक्षुः दृश्यते च यथा बुद्ध्यातिश्रुतयोग्यते ननु यन्मनसानमुत इत्यादिषु मनसापु रूषो यद्वसनम

राम०
२

नुते तथा चो मनसा हा प्राप्य ते निवर्त्तेत इति मनो गम्यत्वमपि निश्चिदं न कथं मनः एव कुराणमिति तत्राह यन्मनसेति अनधिकृतं मनः असंस्कृतम
नः सिद्धांती परिहरति तदा स्पष्टं विजज्ञौ इत्यादि श्रुते स्तावदुपदेशमात्रादपरोक्षज्ञानजन्मावसीयते न चैताः श्रुतयो मनः प्रतिसहायतामुपदेशस्य
दर्शयंति न तु कुराणमिति युक्तं मनसः क्वचिदपि साक्षात्कारहेतुत्वायोगात् यन्नुपायत्वादित्यनुमानमुक्तं तत्राह शब्देति युक्तमिति विरुद्धतया का
लात्प्रायपरिष्ठादशमस्त्वमसीत्यादौ यमि च शब्दशब्दादित्यनुमितेरनुमितेरनुत्थितेति सार्थः श्लोकं विवृणोति तद्वत्तेति अस्माचार्यस्यो
पदेशेन तदुपरिष्ठापमानं ब्रह्म विजज्ञौ विशेषेण ज्ञातवान् शिष्य इत्यर्थः ॥ तमसः शोकादिकारणज्ञानस्वपारंभं निवर्धयन् दर्शयति अद
शय इत्यर्थः मनन निदिध्यासन विधानञ्च न श्रवणं साक्षात्कारहेतुरित्याहान्यथेति इतोपिनः श्रवणरूपो यदेशमात्रासाक्षात्कारे प्रतिरित्याह
श्रुतेति तत्र तावच्छ्रवणं प्रति फलोपकार्यगतयोपयोगं मननिदिध्यासनयोर्दशयति सिद्धांती मैवमित्यादिना यद्यपि चित्तगतपापलक्षणाप्र
तिबंधो यज्ञादिभिः शुद्धाध्यायकैर्निवारितस्तथापि दृष्टस्यि ह्ये पलक्षणाप्रतिबंधस्य ताभ्यां चिरासः अनुयाजादिबद्ध फलोपकार्यगतयो न
रकालत्वमपि न विरुध्यत इति भावः ॥ अनुपसंतरं परिहरति पूर्ववदिति ॥ न हि प्रतिबंधे सत्कार्यानुसादकत्वं हेतुत्वं विद्वंति ॥ उक्तं च सूत्रकृता एहिकम
मुक्तं तत्र प्रतिबंधे तददर्शनादिति -- - यातु श्रुतिर्मनसः साक्षात्कारकारणत्वे प्रमाणा मुक्ताता मन्यथयति मनसैवेति यन्नुतद्वत्सादि

चि० टी० ३

३

श्रुतीनामुपदेक्षा समनः स - - - प्रतिपादकतयाप्युपजेरिति तत्राह मनसश्चेति अदृष्ट चरतयेति श्रुत्यादि स्थिति शेषः बांधकांतराह तथात्व इति ३
हानी - - - पस्तदयोगत इत्येतद्विरुद्धेति सुखादीनामिति एतेन साक्षात्कारहेतुतया क्लृप्तस्य मनसः संभवेशब्दस्य तत्कल्पना - - - ति वा
वस्यति मिथैरुदीरितमयोदितं मंत्यं ननु कथं साक्षात्कारहेतुत्वा संप्रतिपत्तिर्यावता भावना परिपाक सहकृतमनसोदृष्टं - - - साक्षात्कारहेतुत्व
मिति तत्राह भावनेति किं न हि तदित्यत आह तदापरोक्ष्येति पूर्वसाक्षात्कारहेतुत्वमंगी कृत्यं प्रमिति हेतुत्वेन - - - हानी तदपि न मनोजन्यमि
त्याहा प्रमेति एतेनाप्रमार्गसाक्षात्कारहेतोर्मनसः क्वचि अप्राहेतुत्वेनापि भवितव्यं न यनादिवदिति प्रया - - - परास्तः प्रकृतस्य लेचप्रमा
रूपसाक्षात्कार एवाविद्या निवृत्तिक्षमः श्रुतिभिस्त्वगम्यते तत्र च मनसः कारणत्व निषेधात्कारणान्तरं - - - अवेदांत वा क्यमेव कारणमि साहेह
चेत्यादिना ॥ अथ चापि साक्षिरूप एव साक्षात्कारो विद्या निवृत्तकः अतस्तत्कारणत्वेन शब्दक - - - मयि मनोवदेव युक्तमिति तत्राह इह चेति मा
मेवतरसविद्यामिति स्मृती शोकमिति शोक कारणविद्यामित्यर्थः ॥ वेदादेव परमे - - - जान सित्यत्र साक्षादेवाश्रुतिरस्तीत्याह श्रुयते चेति तंबेहं
तमपरिच्छिन्न परमेश्वरमेवेदवित् अवेदसः पुरुषो न मनुते अपितु वेदज्ञ - - - तीत्यर्थः ॥ अत्र च वेद प्राप्ते न तदेक देशवेदांता विज्ञानं न
नुतेन साक्षात्कारः कथं लभ्यते नापि विज्ञानमित्युपसर्गबलान्न स्पष्टविशेषेणानमिति निश्चयमात्रपर्यवसितत्वादिति तत्राह त्रचेति चकार सूयय

राम०

३

सेरंउपसर्गसामर्थ्यमुच्चिनोति। तामुपपत्तिवक्ष्यति। उत्तरार्द्धविहणो नित्यत्वनरिति दूषणं तं चानुमानस्य श्लोके नाह प्रतिप्रयोगेति॥ अपरो
क्षत्वमित्यादिव क्षमाणाप्रयोगसंभवात्। नन्वपरोक्षत्वस्या निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तित्वमप्येवंशक्यानुमानमित्याभाससमानतेतितत्रा
ह तस्माभांसमानत्वादिति तत्र हेतुविपर्यये बाधसंभवादिति॥ श्रुतौ कविहणोति प्रतिप्रयोगश्चेति ज्ञानवृत्तिसुक्ते मत्तस्य हृत्तितर्या र्थांतरात्
र्थवाक्यजनितज्ञानवृत्तिसुक्तं। तथापि विवक्षिता सिद्धिवाक्यांतरमाहायाप्युपपत्तेरित्यत उक्तं त्वमस्यारीति॥ असिद्धिनिवृत्त्यर्थं हेतावपरो
क्षग्रहणं। सविकल्पकत्वादित्यावेदांतवाक्यजन्यज्ञाननिष्ठे न्यभिचारनिरासार्थं असंताभावग्रहणं। द्वितीये पिशादावस्यनुमितित्वादिनि
वृत्त्यर्थमसंताभावग्रहणं। असिद्धिनिवृत्त्यर्थं च परोक्षग्रहणं। सिद्धसाधनतामेव विहणोति इत्येतेहीति। अथ ब्रूयाद्भवदभिमतज्ञानवृत्ति
त्वमनुमेयमिति तत्राह तद्वासेति॥ तस्याद्वाससमानत्वादित्यस्य शंकां पठति नचापरोक्षेति॥ विपर्यये बाधकमेव विकल्पयति किं वाक्येसादिना। यदि
परोक्षज्ञानजनकं न भवेत्तर्ह्यप्रमाणं स्यादिति तावमबाधकमनुमानेन्यभिचारदिसाहानुमानेति॥ विपर्यये बाधसंभवादित्येतद्विहणोति इहति
ति॥ श्रु - - लामतः किंतत्राह सचेति॥ यथा चाज्ञाननिवृत्तिमोक्षस्तथाचतुर्थपरिच्छेदेव क्ष्यते॥ ननु संसारनिवृत्तिर्मोक्षः किमिदमुच्यते वि
ष्टानि - - रेतितत्राह सारस्येति॥ तथापि वाक्यजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वं विना किमनुपपन्नं तत्राह तस्य चेति रिद्धोहादौ तथादर्शनादिति

चि.टी.३

राम०
४

विद्युत्पुण्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वात्तत्र -- र्थवादस्यादेति। अवगतिरुक्तकारसंमविमप्याहतथावाहुरिति। अचोदितत्वे हेतुः कर्मणि प्रलांतरश्च
वरासगतिमाहविज्ञातइति। नस्वर्गादेः - तिसुर्गादेः सकाशात्प्रलंतरमस्यनास्तीत्यर्थः॥ स्यादेतद्विविधं ह्यात्मज्ञानं एकं स्थूलदेहमात्र
व्यतिरिक्ततया परं सूक्ष्मादेहकराः -- तेरिक्ततया तत्र प्रथमं कर्मो गं भवति इतनुन तथा नुप योगात्॥ प्रसुताधिकारविरोध एव
नाहंभोक्तेसमिमत्यभावः कथं भोक्ता स्यात्वाहं कर्तव्यमिममन्यमाने वा कथं कर्ता स्यादिति शंकते देहव्यतिरिक्तेति। अशनायादीसादिश
ब्देन ब्राह्मणादिजातिराहिसंग्रह्यते तेन चाधिकारान्वयः प्रतिविध्यते। तत्रानुपयोगं परिहरति आज्यावेक्षणेति॥ दृष्टोपयोगाभावेऽप्य
दृष्टोपयोगेति शास्त्रैकगम्यत्वात्स्येत्यर्थः॥ अधिकारविरोधं परिहरति। नचाधिकारेति। यथाहितया विधाभिमानेऽपि यमाहौ प्रवृत्ति
वीरत्वात्तथा कर्मण्यपि विहितत्वादेव प्रवृत्तिर्यं शास्त्रेण चेत्तथा विधाभिमानेऽपि प्रवृत्तिरुपरिश्येत को विरोधः प्रत्युत प्रत्यवाय एव त
देकारणो स्यादिति भावः॥ अस्ति चानेति गंयदात्मज्ञानं विद्यमानेऽपि कर्म प्रवृत्तिर्न विरुध्यते इत्याहु जनकेति॥ ॥ सिद्धांती समाधत्ते
त्रैति॥ आद्येण देविहारेणोति न तावदित्यादिना। यथा ह्यैद्यागाहं पत्यमुपतिष्ठत इत्यैद्याः कदाचन स्तरीरसीतचोगाहं पत्योपस्थानेन ती
यया विनियोगा समपरां गाहं पत्यमिति द्वितीयया किंचित्प्रतिशेषित्वगाहं पत्यस्य प्रतीयते ऐंद्रीयेन च शेषविशेषः समर्थते अतए

चि० टी० ०३

५

वचनवाक्यगम्यत्वशंकापिनतयेहात्मज्ञानस्य - मशेषत्वबोधिकाकांचनविनियोजकाश्रुतिरस्तीत्यर्थः ननुयदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धया
आस्तिक्यबुद्ध्याउपनिषदरहस्यवि - - नचकरोतीतिविद्यायाः कर्मण्यस्तिविनियोगइतितत्राह नचेतिअत्रतावत्सर्वविद्यानां
सर्वकर्मसुविनियोगेन - - - श्रुतिप्रति - पादपिचितःअशक्यत्वात्तस्माद्योगविषयेसंकुचंतीश्रुतिःप्रकरणमनुद्धोद्धीयवि
द्याविषयतयावतिष्ठतेते - - विद्या - स्मदेतत्सर्थःएतदेवाक्षेपसमाधानाभ्यादर्शयतिआद्यादिवृत्त्यादिना।यथाह्यविशेषि
तश्रद्धामात्रस्यसर्वकर्मगतत्वा - - विद्यामात्रस्यापिकर्ममात्रशेषताकिंचस्यादिसर्थः तदंगतेति साविद्यांग्यस्योपासनानुष्ठानेनस्यत
तदंगतद्भावस्तदंगताः - - - द्वामात्रंनकर्ममात्रोपयोगिनहिकारीरीश्रद्धाज्योतिषोमौपयोगिनीतस्माद्योग्यतावशेनानया
विनियोक्तव्यं।तथाचपूर्वो - - - मृणकारणभावाद्विद्यात्वाविशेषेणान्विद्यानांदहरद्युपासनानुष्ठानशेषत्वंनिर्गुणविधापि
परोक्षाभावोपयोगिनी - - - नकिंचित्प्रतीतःपरमानुष्ठानाभावादिति विनोक्तव्यं। उक्तश्रुत्यमर्थोपाकरणधिकरणेभट्टप्रादेः
॥ सर्वत्रैवहिंविज्ञानं संस्कारत्वेन - - - - चात्मविज्ञानादमत्रेयवधारणेति।विवेचितंचाजिवाकारेणदेहतिराक्तात्मज्ञानंकर्मप्रक
सुपयोगिससकामादिविज्ञान - - - - मितरक्षुमेक्षार्थमिति।लिंगविनियोगंनिरवच्छेनापीति।यथाहिबर्हिदेवानांसदनभूतंवर्हि

राम०

५

रममुष्टिनिशेषं दामिखंडया मा - - - - - वेनप्रकाशनसमर्थमेव स्यात्समर्थतश्चालिगेन बर्हिर्लेवने विनियोगः नतये ह किंचि
दश्रुतसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः श्रुतसामर्थ्या - - - - - लिंगभावे पिलिंगांत मस्तीत्याशं कविपरीतलिंगस्यापिभावादिसमनिर्णायकमित्या
हनचोदाहकेति सादेतत् आत्मा - - - - - अभिचरितत्रुसंबंधः तत्संबंधं चेदमात्मज्ञानतदिहमाभूतो लिंगश्रुतिवाक्यमेवास्ति
कर्मणि वियोजकं यथा हि परां म - - - - - यनकर्मसु - - - - - तननाय क्रियासंबंधसाकांक्षाया जु क्ता जु होतीति विहितप्र
कृतद्रव्यसाकांक्षाय अभिचरितत्रुसंबंधजुहुदा र - - - - - यनकर्मसु - - - - - द्वितितत्राह नच यस्येति। व्यभिचारमेवाह तस्ये
ति। नच देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानवैदिककर्मव्यभिचारीति वाच्यं कारीर्यदावयावे - - - - - व्यभिचारसाम्यादिति भावः प्रकरणाद्वितियो
गो निरानधृतचात्मज्ञानमिति॥ सन्निधिपठितैर्त्याकांक्षाभावनाया पर्यंतैरस्युसर्गः यथा दर्शनामासप्रकरणा पठितसमिदादिपिः॥ कल्प
नागौरेवेण विष्णुजिन्यायादप्येतैः फलवत्संनिधावित्यादिन्यायेनेति कर्तव्यतासाकांक्षमधानभावाभित्ताषपोषणं न च पूषा द्युगुमं
वनवहात्मज्ञानस्य प्रकरणा पठितैरंगजातैर्निराकांक्षस्य कर्मणः क्वचिदप्यपेक्षास्तीति भावः॥ स्थानसमाख्यायोक्तसंधवबुनास्ती
त्युपश्रुता॥ उपयोगानिरूपणादित्येतद्विदुषोति नचात्मज्ञानस्येति। यत्स्वदृष्टद्वारेणोपयोग उक्तस्तत्राह नचाज्यवैक्षणेति॥ उत्तर

चि.टी.३
६

देविहोतिनचक्रियाकारकेसादिना। उतन्नात्मापरोक्षज्ञानस्यापिस्वभावशाद्यमारीनामनुवृत्तिर्घटतेनैवंकर्मणामितिभावः॥ज्ञानितोवि
धेयव्यापाराभावेस्त्वोराहतस्तेति॥स्मादेतद्वदुनिवृत्तिरूपाणांविधिव्यतिरेकेणानुवृत्तिर्भिन्नभाटनाप्रवृत्तिरूपेकार्त्तानहितदोदासीन्यात्म
कमितिचाहभिधेति॥यथास्यनियतदेशकालक्षुधाद्यधीनतयाःनियतप्रवृत्तिर्भिन्नभाटनादिनैवंकर्मतत्प्रवाचीनप्रवरोवैश्वदेवेनयजे
तसायंप्रातरग्निहोत्रंजुहोतीसादिविधिनियतदेशकालतयाविधानादिसर्थः॥एतेनात्रासाचेत्लौकिकंकर्मवैदिकंचतथास्तत्रतिमास्कर
दुरुगमोपिचि- - - भ्रातित्वाविशेषेष्वन्तरविशेषस्यदर्शितत्वादिति॥॥एवंतावद्विद्यायाःकर्मशेषानिरासे- - - त्मप्ल- - -
ताइदानीमवतुविद्यायाःकैवल्यसाधनतातथापिकर्मसमुच्चितायाएवनेकेवलायाइतिसमुच्चयवादि- - - - - नःकर्मणिप्रवृत्त्य
नुपपत्तियुक्तंतावत्पिदिशतिइतेनेति।अहिदृश्यमानविषयतिविरोधादेवेति।देधा- - - सुच्ययःसंभवतिसमप्रधरत्येनवापुड्याग
वतगुणप्राधान्येनवाप्रयाजदर्शरर्त्तामासवत्तत्रापितानंगुणःकर्मप्रधान- - - तेविपरीतेवातववक्ष्यमाणज्ञानकर्मसाध्यसाधनमाद्यवग
मानसमसमुच्चयःगुणप्रधानपक्षेपिपरंपरयाज्ञानं- - - गुणभावोभुपगम्यतएवयुक्तकर्मप्रधानंज्ञानंगुणइतितन्त्वरूपविरोधादितिभावः
अत्रैवसुरेश्वराचार्यसंमति- - - कंहीति।नप्रधानादितियतइत्यर्थः॥कर्मप्रवृत्तिविद्यातत्तज्ञानंकर्मप्रतिगुणोभवतीतिभावः॥विभिन्न

राम०
६

विदुषु लला - - - भावइसाहापिचेति। नद्यविद्यासमयात्मकस्यनिसप्रभूतविकार्यानां धेयाविशयनिर्दोषात्ममात्रस्यमोक्षस्ययोग - -
साक्षादविद्यानिवृत्तिरितिज्ञानोपयोगमाहब्रह्मात्विति। अमृतमश्रुतइतिप्रतिबंधकाविद्यानिवृत्तिविवक्षितइत्यर्थः॥३ - - - भिमतयोजनामुद्रा
वपतिप्रक्रममेवदर्शयंतदनुगुणांतर्दीयति ईशावास्यइति। अत्रइच्छेतीट्परमेश्वरः परमेश्वरेणोशा - - - छादनीयं व्याप्यं वस निवासइत्यसा
दाकारां हि कार्यस्वस्मिन्नुत्तयतिइदं सर्वमितिपरमात्मैवोपक्रांतःस्तद्विरुद्धं च मध्येदेवता - - - अयमपित्यर्थः तेनैतीति यत्तैजसोयोगी ब्रह्मवितपुणं
लुङ्गवतिअसौतेनोत्तरमार्गेणैतिगच्छतीतिब्रह्मवितपुणं हत्वगे - - - संबंधाकीर्तनात्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोवसीतइत्यर्थः सत्यतयोब्रह्म
चर्याणंचसम्पूजनेनसमुच्चयोपिक्वचि - - - पाद्यं - - - नेतिपराशरदक्षवेदनइतितत्त्वंइच्छायाविषयसौंदर्यज्ञानाधीनत्वात्तथाधर्मा
ज्ञानमिति - - - त्मानोतः व - - - अद्वयेकमेकं कुर्वतीतिचकर्मभिः कषायेपक्वइतिचज्ञानं प्रतिचिन्त शुद्धादिद्वारेणविनियोगाच्छेत्तैवमव
स्थायादर्शितत्वात्प्रति - - - स्यतिपर्यालोचनयाप्येवमेवावसीयतइत्याहस्यतिरपीति एवं निर्वाचनानां केवलकर्मविषयतायामुपादितहेतुमुपसंहर
रतितेनेति। सादेतज्ञानमेवसाक्षात्सोक्षासाधनं कर्माणि तु पापलक्षणाप्रतिबंधयाकरणद्वारेणाज्ञानसाधनानि धर्मैरापापमयबुद्धीश्रुतेः तद्वारात्मो
क्षासाधनत्वेऽतः साक्षात्साधनत्वाभावापरातिनिर्वाचनानितुमुच्चयवचनानिसमुच्चयवचनानितुसाधनसाधनव्यापारपथेणसमुच्चयपरां

वि. टी. ३
७

गिरसस्यस्यस्येति तत्राह न च मोक्षेति ननु कर्मणो बहिर्गतिरिति सिद्धिर्मिसादी निरुद्धा मयसा क्षान्मोक्षसाधनतां दर्शयंतीति तत्राह कर्मणो वेति ॥ य
था हि साक्षाद् जीवनसाधनो रनादि साधने लो गत्वा दो लो गलेन वयं जीवाम इति जीवनसाधनत्वमपदेशात्तद्वदित्यर्थः ॥ न च युक्तमित्युक्तं तत्र हे
तुमाह साक्षादिति ॥ वचनं तस्मात्साक्षात्साधनत्वं प्राप्तं तस्य काधो युक्तगणतः प्राप्तं हि बाध्यते न शास्त्रतः प्राप्तं तु त्वं च सां प्रदायिकं इति रथाग्र
हणग्रहणादवपिवि कल्या नवकाशप्रसंगात् निषेधस्य निषेधसापेक्षतया दुर्हिर्बलत्वाच्चेति भावः ॥ ननु नान्यः पंथा विद्यते यनायेत्यादिव
चनाम्यपि ज्ञाना न्यमोक्षसाधनं वा रयेति तया च कर्मणा मपि मोक्षसाधनत्वे तेषु प्राप्ता न्यबाधः समान एवेति तत्राह नान्यः पंथा इति ॥ यदि रं ज्ञान
यतिरिक्तमस्त निवारकवचनस्य तदेकदेशे केवलकर्मविषये व्यवस्था पुनं नायं बाधः अपि तु संकोचः भूतार्थस्य सर्वपापवि - - - - - रित्यर्थः
॥ अत्र यदा नंद बोधाचार्यैर्हं क्लंते रू द्यदूषयति न च वाच्यमिसादिना ॥ अन्यथा बाधे हेतुमाह - - - - - मिसादिना - - - - - दानुवचनोपलक्षित
चार्याश्रयकर्मणां यज्ञरा नोपलक्षितगहेत्याश्रमकर्मणां च विविदिषंतीति वेद - - - - - प्रतीयते तत्रापि वेदन इति तत्वं रक्षाया विषय
सौंदर्यज्ञानाधीनत्वात्तथा धर्मात्तानमिति च आत्मनोतः करणस्य शुद्ध - - - - - धर्मभिः कषाये पक्व इति च ज्ञानं प्रति चित्तशुद्धादिद्वारेण विनि
योगाद्वैरोदयवस्थाया दर्शितत्वात्प्राप्त्य - - - - - उक्त इति भावः नवाव्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह ज्ञानस्येवेति ॥ यदि हि केवलविद्यैव विधि

राम०
७

स्मिताततस्तन्निदानोपपद्येतेत्यर्थः - - निषेधवचनानां केवलकर्मविषयतया गतिरुक्ता संप्रतिगसंतरमथाहनचसमुच्चयेति ननु यदि न स
मुच्चयः तर्हि उ - - - हानिरिति तत्राह शुभगम्यते इति नन्वस्माद्विपरिधाधनतया मोक्षसाधनमेवांगीक्रियते तत्किमधिकमाचरितमायुष्य
तेति तत्राह व्यवधानं चेति प्रयाजादिवत्पुण्यमंगत्वं ननु शोक्ष - - मित्यर्थः ननु यद्यपि समानप्रधानतया मोक्षसाधनत्वात् तत्रापि कुर्यात्
पकारत्वेकः शोक्तिकर्तव्यतयोरेकविषयतया कर्मसाध्यत्वं - - - स्मात्तत्र तद्व्यक्तं यत्कृतं तदंशे नित्यमिति न्यायात् ननु हीनतया ये ह कर्मचि
तो लोक इत्यादि श्रुत्यवगतानि सत्त्वापातेनापुनरावृत्तित्वं - - तत्राह न चैवमपीति हेतुमाह बंधेति ततः किमिति तत्राह प्रबंधं सस्येति ॥
ननु कुर्यात्पकारत्वकल्पेन मपि अप्युक्तं तमे - - तत्राह न चैवमपीति हेतुमाह बंधेति ततः किमिति तत्राह प्रबंधं सस्येति वमार्थया तृतीय
या कुर्यात्प्रतिपादनादित्याहं बोधाकार्योक्तं उद्वाच्यदूषयति वेदानुवचनेति कुर - - - - - जैनं धेवाया संन्यायेच्छानचेयं त्रिंश
द्यर्थवद्वाकार्यः येन प्रसयार्थत्वेन साध्यां स्यात्प्रकृतिप्रसयो प्रसयार्थसह - - - - - त्रैति च न्यायः ननु प्रसर्जनमेषान्न चो प्रसर्जने नान्वयो
युक्तः नो प्रसर्जनं पदं पदोत्तरेण संबध्यत इति न्यायादतस्यात्प्रधान - - - वसंवध्यत इत्यर्थः ॥ अथ नेति यथा ह्यथ नेति गमिष्यतीत्य
त्राश्वस्य गमनं प्रत्येव साधनताननुगम्यनेच्छाप्रतीत्यर्थः ॥ अपकुर्यात्पकारकत्वे विसाधनत्वात् तृतीया किं न स्यादित्यत आह कुर्यात्

चि.टी०३

८

इति न च वाचमित्युक्तं तत्र हेतुं दर्शयं करणे प्रकाराकृतया वाक्यं योजयति यज्ञेनेति॥ यथा स्वाश्विनं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति इत्या-
दौ वचना नित्वपूर्वत्वादिति न्यायेन विधिपरतया विधिविपक्षित्वेन विपरिणामः कृतः यथा समिधा यजतीत्यादौ अपूर्वत्वादेव लेट्परि-
ग्रहः कृतः एवमावापीति भावः॥ विध्ववृष्टिभेविप्रधानेन हि गुराणामन्वयः भावनान्वयप्रधानमिति तथैवेतरेषामन्वयः॥ पश्चाद्वाह-
णाधिकरणन्यायेन मेनात्वयं त्रिवोदं योग्यतावशेन परस्परं याचिकौ न्वय इत्यर्थः॥ अस्मिन्नेत्येते क्रियाया तमिति तत्राह वस्मा-
द्वेति विविदिषंती सत्राख्या न विशेषति दाशब्दभावनाभिधीयतेऽप्याख्यातत्वा विशेषेण च पुरुषप्रयत्नरूपार्थभावनाप्यभिधीयते
क्रियावयेत्कृत्वाभावयेत्कैवोपकृत्येति चर्मावकरणेति कर्तव्यता लक्षणम्॥ त्रयवती प्रतीयते एतदाकांक्षा यत्प्रकृत्यैव चेतरेषा-
मश्वयसत्रचरात्रिसत्रं न्यायेनाऽर्थवानिमोक्षो जायते न च्येतीत्यर्थः॥ ननु कथं सोक्ष्मभायत्वं यावता समानपदोपात्ततया श्रो-
तस्य बाह्यार्थस्य भिन्नपदोपक्षतयाव - - - आकारणिका दामोक्षाद्वलीयस्त्वेन तस्यैव भावभावत्वमिति तत्राह बाह्यार्थस्येति॥ अयमर्थः॥
चेतनस - - - - - विधायिना चानेन वाक्येन भवितुं उपदेशत्वात् तथा च भवतु नाम समानयदेव्या नोधात्यर्थः॥ तथापि दुः - - - -
त्वान्न तस्य भावत्वात् अपि च फलस्य न वाक्यत्वं इष्टसाधनरूपभावना हि संनिदिना भिधीयते तथा चेष्टमपि भाव - - - - - दान्तरेण

राम०

८

तुपरंतस्यैव विशेषसमर्पणं अनएव ज्योतिष्मन्नेसादौ तृतीयायोगश्चत - तस्मान्नपदोपात्ताद्वात्वर्थ - - - नप्रत्ययोपात्तमोक्षएवव
लीयान्॥ यथाहुः॥ समानप्रत्ययश्रुत्वावलीयस्यापवाध्यते इति तस्योक्षस्यैवभाव - - र्थस्येति कथं तर्हि धात्वर्थस्यान्वयः करणतयेत्या
ह ततश्चेति॥ अन्यार्थसुर्गमोक्षाद्युद्देशेन प्रवृत्ताया भावनातयांतरा - - - तक्षणे यकाराभावः स एव धात्वर्थस्य भवति॥ अत्र च प्र
त्ययवच्छेदार्थं अन्यार्थपरं कुटारादेरपि द्वेधाभावाद्युदे - - - पुरुषप्रत्ययत्वव्याप्यत्वमेव हि कारणं तदत्रापि समानमित्यर्थः तथापि
यज्ञादेरिति कर्त्तव्यतात्वे किमायातमिति तत्राह तथा चेति॥ तच्च शब्दै - - - परश्रुतिसिद्धधात्वर्थलक्षणकारणं यथा भावनया तथो
क्ता॥ अनुपपत्तेरिति भिन्नपदोपात्तस्य समानपपोक्षादुर्वलत्वादिति भा - - - कारमेवाभिनयति ततश्चेति॥ अत्र शांतीदंत इत्या
दिवाक्यपरिग्राहितशमादीति कर्त्तव्यता निराकांक्षत्वात्॥ द्वारेणान्यनुप्रवेशे - - - तथा च तृतीयानुसारेण कारणकरणतयैवैषामन्व
य इत्यनेदोधाचार्याः तन्निषेधयति न चेति॥ भावनया हि साक्ष्यहन्त्वयः श्रेयान् त - - - कारणेन शमादिवैयतादीनामपीति कर्त्त
व्यतथैवान्वय इत्यभिमानः सर्वप्रक्षिणः॥ ॥ एवमुपपादितसमुच्चयं दृष्टयति सिद्धंतीतत्रे॥ यज्ञादेस्वतीयैवतावत्कारणत्वं प्रती
यते तद्यतिसाक्षान्न संभवति तर्हि परं यापिकरणत्वे मेव श्रेयः श्रुतितोभात् इतरथा - - - - - सान्न च तद्युश्रुत्सपेक्षया

चि.टी.०३

६

द्व्यंतरितत्वात्तस्मान्नचप्रकरणास्पृष्टविरोधशंकाप्यस्तीत्याहशेषत्वेति। सामान्य- - - - - विशेषस्तस्यादिभिरेव प्रार्थनीयः क्वचित्तु श्रुति
लिंगवाक्यानामप्रवृत्तौ प्रकरणेन विशेषविशेषविनियोगः। यथातः। अस्य - - - - - णादिति। श्रुत्यादित्रितयेना संयुक्तं प्रकरणादिनियुज्यत इत्य
र्थः। तस्मात्सामान्यसंबंधबोधिनः प्रकरणास्पृष्टप्रकरणकरणा तथा शेषसंबंधबोधकश्रुत्यादि विरोधः अतएव च नागस्य माण विशेषता यज्ञादेः
तृतीयाश्रुत्याकरणात्प्रतिपादनात्तस्मादश्वतदभावादिति भावः॥ श्लोके विवक्षितोति विविदेशंतीत्यादिना। उत्तरार्द्धे च न च प्रकरणेति प्रया
जादिबुद्धिसंगत्या माण विशेषण विशेषणतायां दृष्टांतः समादिति चेति कर्तव्यतायां॥ श्रुत्यादीनामेवेति प्रकरणे नैव शेषगतकर्मत्वकरणत्वादित्य
णविशेषसिद्धौ तद्विशेषबोधकः श्रुत्यादि वैषम्यप्रसंगादिति भावः॥ स्यादेतद्यतिविधेयत्वात्त्वर्थकरणतया यज्ञादयो विधीयन्ते तद्विधानां प्रतीत्यर्थः तं
प्रतीयज्ञादय इति वैतृष्याद्वाक्यभेद इति न विशिष्टविधानत्वेन दोषाभावादित्यभिप्रेत्याह तस्माद्ब्रह्मिभिरित्यथा हि ब्रह्मिभिरित्यत्र यागलक्षणकरणशरी
रनिर्वर्तकतया भावतान्वयस्तथेहापीत्यर्थः॥ इदं नुचित्यं क्रयमुदाहरणसंगत्यमिति न हि ब्रह्मिभिर्यजते त्यत्र यागे विधीयते येन विशिष्टविधानं स्यात्किं
बधिकारवाक्यसिद्धयामनुवादेन ब्रह्मय एव विधीयते तस्मात्करणतामात्रस्येदमुदाहरणं उदाहरणं उदाहरणं तु सोमेन यजेतेत्यादितया चैकभा
वनावरोधान्नवाक्यभेदः प्रसंगः अतएव यज्ञाद्यनेकगुणा अपिशक्यंते विधातुं द्या त्रेहिकर्मणि। अनेकगुणविधानानुपपत्तिः॥ यथाहुः॥ प्राप्ते कर्म

एम०

६

णि अने क गुण विधाना मे को विधा तु शक्यते न प्राप्ते तु विधीयते ब्रह्मोपेक्यत्वं त इति तस्मात् सो मे न युजेते विद्युत्ते न विविदिषंतीति विविदिष विधानां अ
 परे तु प्रज्ञा -- विधि -- -- -- न यत्तदिगुणो विधीयत इति वदंति तस्य हे वाक्य भेदे उः परिहरः एतच्च ज्ञान विधु मंगी क्तो क्तं वस्तु तत्त्व ज्ञाने
 न न विधि -- -- -- तस्य चा न ज्ञान विधानं घटते तथा कार्य वाद एव विधि पंचितं तस्मादपरोक्ष ज्ञानं परम सुख साक्षात्कार तया फल तत्त्व मूढ्य --
 -- -- -- न ते न यत्तारयो विधीयते न च वाक्य भेदे वा यग संत राभा वात् न च भाव ना वा वाक्यार्थे ता तत्र संवत्सरात् सिद्धार्थ निष्ठ --
 त कार्य वाद एव समर्थ वात् प्रवर्तक वाक्याना मपि इष्ट साधन त्वेवा एव वि श्रान्तत्वात् प्रवर्तने स्वार्थ सिद्धत्वात् यथा चेष्ट साधन तैव -- -- रदक्षितं
 कार्य वादे शब्द भाव ना तु दूरे स्मरिता प्रमाणा भावात् न हि शब्द स्प संगति ग्रहणं तत्संस्कारो दोषं चांतरैरा शब्द भाव नानाम -- -- रः संभवतीति
 किंचित्त्वस्य हे यत्तारिभि रूक्त सवेदने न मे हं भावयेदिति योजनीयं तथा चाश्रुत मध्या हरणी यं उपरुक्ते सश्रुतत्वात् -- -- किंचिदध्याह्वं
 तृतीय या करण तायाः श्रुतत्वादित्या हयजेति ॥ ननु यद्यपि तृतीय या करत्वं यत्तारी नां ज्ञाने प्रतिश्रुयते तथापि तन्न संभवति प्रस -- -- --
 ज्ञान स्य यत्तार जन्मत्वात् न हि प्रत्यक्षा दि मध्ये यत्तार दयः किंचित्प्रमाणा मनो यथाश्रुतार्था संभवादध्याह्वे सापि योजनं श्रेय इति -- -- -- हीनामि
 ति ॥ यद्यपि साक्षात् ज्ञानं प्रति साधन त्वं यत्तारेः अवगादीना मेव तत्त्वान् तथापि परंपरया संभुवति तदप्यभ्यर्हित मेव इतरथा श्रुत -- -- प्रसंगात्

वि. टी. ०३

१०

नच निर्देशायुक्तिः लोकवेदयोर्दृष्टत्वादिति भावः परिपंथीति परिपरिपंथीभूतं दुरिततत्परिणोधनेन यद्युवधानेनेनेति -- एवं श्रुत्यैव
साधनसाधनतायादर्शितत्वासाधारणं समुच्चयवचनायेतदानुगुणेन परंपरया समुच्चये व्यवस्थापनीयानीत्याह -- वाक्यं श्रुते
रिति भावः ॥ यत्तु केवलविद्यायाः साधनत्वे ततो भूय इति तन्निर्दानोपपद्यते विधिसितस्य निर्दायोगानि -- दाया इति यत्वीशा वा
स्ये परात्मपुत्रमविरोधान् देवता विज्ञानस्य निर्दावा समुच्चयो बोधयत इतच्चाह प्रक्रम -- विहाणो -- मुपासना विषयत्वेन परिहा
तेमिहितः इदानीमस्तु परमात्मविद्ये बोधप्रक्रमानुसारेण तथापि न विरोधः उपायोपभावे -- च परंपरया पुपपत्तेरित्याह क्रमे
ति ॥ न केवलमुपपद्यत एतावन्मात्रमपि त्वेवमेवोपपद्यते इतरथात्का श्रुतेरानर्थक्यप्रसंगादित्याह विद्ययेति ॥ ननु परंपरापक्षे सहवेदेति प्र
लं प्रतिसाहित्यमनुपपन्नमिति तच्चाह सहेति ॥ उपायत्वज्ञान एव तु सहभावेन नु फलं प्रतीत्यर्थः ॥ नत्वस्मिन् क्षेत्रे कथं निर्दोषप्रतिर्न हि प्रक्रमानु
सारेण परमात्मविद्याक्रमणोः परंपरया समुच्चयस्वीकारे साक्षात्साधनभूतकेन लविद्यानिर्दोषप्रतिरिति तच्चाह प्रक्रमेति ॥ उपपन्नत्वादाया
इति शेषः ॥ अयमर्थं न्वास्मिन् क्षेत्रे विद्यायानिवर्तनसमर्थकेवलविद्याविषयानिर्दाकिनर्हि अपरिक्तात्मविद्याविषया तथा च यावत्परि
पुत्रव्रतविद्योदयमाश्रमादिविहितकर्मापनुष्ठेयानीति फलितव्यतीति ॥ उक्तार्थे ततो भूय एवेति वाक्यं योजयति एतदुक्तमि ॥ अतः स्मरणात्पुत्रः

राम०
१०

प्रागेवाहता पातज्ञानोदयमात्रवकृता र्थमन्याः संतोयेयथाविहितानि चित्तशोधका निकर्माणि स्वजंति उभयप्रवृत्तः समुपाचितपुरितनि
 चयात्प्रसृतमधः पतंतीत्यर्थः ॥ एवं निर्वाक्ययोजयित्वा विद्यां चाविद्यां चेत्पेतदधिकमसमुच्चयपरतया योजयतितत्रैवेति। फलितं सं
 कल्पदर्शयति इदमिति। अथ वा स्यादप्रमविद्विं कर्मानुष्ठेयं वि - - - - ज्यमास्थितेन साधनचतुष्टयसंपन्नेन अवगाद्यावर्त्तेनीयं त
 तश्च मनननिदिध्यासनशमदमाद्यनेकविधे - - व्यते - तप - - - - वरास्यासतिप्रतिबंधेवर्त्तेमानशरीरएवापरोक्षज्ञानं जायते उत्पन्नं
 त्वपरोक्षज्ञानं अम्यानपेक्षा मेवाविद्यां निव - - - - - पवित्रसागोपलक्षितपारमहंससंन्यासोपि समर्थितः कर्मो गभूतानां शिखा
 दीनां शेषिकर्मपरित्यागे सुतरां परित्याग - - स्मृतिशतनचज्ञानां गत्वेन तस्यागस्य विधानात् विधीर्णां चात्रापरमतिभिस्ते स्तेराचार्यैरिति
 एस्माभिः पराक्रम्यते। किंचेदं समु - - - प्रष्टव्यः किं कायकर्मभिः समुच्चयोनित्यनैमित्तिकैर्वा नाद्य इत्याह समुच्चयेति। इहापुत्रार्थं भो
 गविरक्तो हि मुमुक्षुरिति भावः - - - यतिनापीति। न हि सर्वेष्वप्यमेव समाना निकर्माणि न हि गृहिणो वा वंति यावंती तरेषां उक्तं हि कृत्स्न
 भावात्तु गृहिणोऽप्यसंहार - - - - उल्लेखोपकर्षाभ्यां साध्यमोक्षे पितौ स्यातां इतरथा धिकांशं न स्यमर्थत्वेन निरधिकारतया तद्यात्तु सा
 प्राप्ता एव प्रसंगात् - - - - बह्विनिहोत्रदर्शरर्गमासज्योतिष्टोमादिपूजस्वर्गे विवेषम्यकल्पते यथाहुः अर्थवादाधिकारो वा न्तिकृतः

चि.री०३

११

कर्मणामत्यन्तं नाचस्वगोचरे विभागः स्थानसामान्यादविभागोपि चोदितस्या दुच्चावचतयानिसत्वादितरेषामोक्षस्य स्यात् ॥ निसनिर-----
पक्षश्च मोक्षश्च स्यादिति सिद्ध इति भावः ॥ यापरासमुच्चये श्रुतिः प्रमाणितामपि पारंपर्ये परतया योजयति सत्येनेति । नमुक् - - - सप्यक् ॥ ज्ञा
नेन ब्रह्मचर्ये तौ षड्भात्मलभ्यत इति आत्मलोभे समश्चिष्टा नो सत्यादीनां मध्ये कस्यचित्सारं पर्येण कस्यचित्साक्षादिति - - - - - रूपं स्या
दिति तत्राह विविदिषेति । अनन्यथा सिद्धश्रुतिबलादेव वै रूपमपि न दोषायेत्यर्थः ॥ श्रुत्यंतरेप्यन्यथा सिद्धिमाहतेनेति ॥ - - - - -
ब्रह्मविषयानैति गच्छतीति मार्गसमुच्चयश्रवणात् ॥ परब्रह्मणि च गत्यानर्थक्यात् असंभवाच्चाविद्यामात्रव्यवहिते - - - - -
तत्त्वविषयाप्रविलीना ॥ न च विणलितनिविलस्यूनसूक्ष्मोपाधिजानस्य व्योमवत्सर्वगतचैतन्येकरसस्य ग - - - पय - - - - - प
रजैमिनिर्मुक्त्यादिति पूर्वपक्षस्य कार्यब्रह्मगतव्यंतादिराचार्योमेनेकुतः अस्य हि ब्रह्मणो गतिरूपपद्यंते प्रदेशस्य - - - - - तयोपा
सनात्तत्त्वस्यापि तदशत्वादविधूतोपाधित्वाच्चेति सिद्धांतयोर्वैभवात्तत्त्वमतेर्थवत्त्वमुभययान्यथाहिविरेध इति निर्गुणविद्यासुगुणसंहारं वा
रयति स्म तस्मान्न परब्रह्मविषयेयमित्यर्थः ॥ एवं श्रुतिरन्यथापित्वा स्पृतिष्यप्यतिदेशाति एवं चेति । तदेवं ततीयया श्रुत्येति ग्रंथे साधारण्येनोप
संहारः ॥ इह तु विशेषतः स्मृतीनामित्युक्तमिति ॥ वारार्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ॥ शब्दः साक्षात्कारहेतुर्विद्यामुक्तिफलप्रदाविद्यैव न

राम०
११

चि.टी.०३

१२

तुक्मेति तृतीये त्रितयं गतं ॥ इति श्रीमत्समहं सपरिव्राजकाचार्यप्रसूतकाशरूपपादशिष्यप्रसूतकाशप्रमगवतः कृतौ तत्त्वप्रदीपिका
टीकाभाष्यनप्रसारिण्या तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ ॥ तृतीये त्रिविधोपायः परीच्छेदे परीक्षितः ॥ ॥ ॥

राम०

१२

चि. टी. ४

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ तुरीयं तु तुरीये स्मिन्मुक्तित्वं परिहृत्य १ साधनानंतरं फलविचारो हेतुमत्तुल्यः ॥ तत्र तावद्वृत्त्यविरुद्धीकृतं मोक्षं तिष्ठति च न तावदित्यादिना ॥ विषयाकारैर्नीलपीताद्याकारैः उपप्लुतोऽपि विज्ञातसंतानस्तस्योपरमो विनाशो मोक्षः ॥ उक्तं हि प्रदीपस्येव निर्वोणं विमोक्षस्तस्य तावन्निति एतन्न संभवतीत्यर्थः ॥ हेतुमाह तत्तज्ज्ञानेति ॥ न हि क्षणिकज्ञानसंततिव्यतिरिक्तं कश्चिदात्मा भवद्विपुण्यमृते तेन संतत्परच्छेदो वाः - - - परिच्छेद एव न चैवं विधेये शावत्प्रवृत्तिः ॥ संभवति अप्रत्याक्ष्य प्रलिनोभावे हि कस्य तत्संतत्सादिति भावः किंच मु - - - दार्थपरह - - - पक्षः न हि बुद्धस्य नाशो मु - मोक्षरा इधमुचेर्विस्तेष्वक्रमेणो मुक्तिश्च व्युत्पन्नेः ॥ तस्मात्संतः सकाशाद्वधस्य - - - नः स्वरूपनाशः न चैवं भवत्योक्ष इत्याह बंधेति ॥ ॥ एवं माध्यमिनिर्मुक्तं दूषयित्वा योग्यचारमुक्तं दूषयति नाप्य - - - धर्मावनापरिपाकावसाने यो विषयाकारैरुपप्लवृद्धिना नोऽत एव अशुद्धानां विज्ञानानां संतानोदसद्रूपो मो - - पनेत्यर्थपरिनिर्वाणनाशः ॥ स्वरसंभारविज्ञानलक्षणसंतानिनो विरुद्धतया पश्चाद्भावि संतानोत्तरादयस्तेषां - - - प्रलिनोभावे फलत्वाभावादित्यर्थः ॥ मुमुक्षोरुपप्लवृत्तसंतानस्येति सामानाधिकरणे षष्ठौ ॥ अत्रापि पूर्वोक्तदोषान - - - लुप्तसंतानरूपमुमुक्षोर्नष्टत्वादित्यर्थः ॥ किंच यस्संबंधस्तस्य मोक्ष इत्येतदपि न भवन्मते स्यादनुपप्लवृत्तानुपप्लवृत्तयोत्प - - - उदाजयाचकः प्रवर्ततेत्याह संबंधेति ॥ अथोभय

राम०

१

२/१८-६१

संतानान्तेकश्चिरस्तिता च सा मा ना धि क र णं । बंधमोक्षयोरिति तत्रा हो मयेति संतानि न स्तावता ह्निष्कृता देवाद्या ननु वृत्तिः संतानस्य च संतानांत
रभावात् एकसंताना - - - - - नाननुवृत्तिरित्यर्थः ॥ किंच त्व सक्षे उपसृत विज्ञान संतानो परमे वि श्रुत विज्ञान संतानो दये चकाराण्यपि दुर्निर्दिष्टमि
त्याह - - - - - क्रिमिति तस्याच्चा हतस्येति । न ह्यन्यत्रा नु भवोऽन्यत्र सं स्कारे न्यत्र च तत्फलं स्मृतिरिति न हि जानुयत्तरत्तो नु भवति विष्णुमित्र श्रुत
- - - - - नरेवरत्नश्च तस्य स्मृतीति दृष्ट चरेत हि हानुयापिनः कस्य दभावे क संस्कारः लवातत्प्रकर्षः क्व च तत्फलं मुक्तिः स्थिरत्वे पि पिंभादि - - -
मेन च संभवति किमुक्तं यमेकस्या प्यभाव इत्यर्थः ॥ ननु संतानि पु संतान एवानुगते विशेष प्रधीयता उक्तं हि यस्मिन्नेव हि सं - - - - -
वासना । फलं तत्रैव बध्नाति कार्या सेरक्तता यथेति ॥ तत्राह संतानस्येति ॥ ॥ अत्र तार्किका प्राहुः ॥ ॥ आसाक्षात्कारान्न
वानामप्यात्मविशेषपुणानामासंति तिकी निवृत्तिरपवर्गे इति तत्तु दूषयति नापीति उख शब्देन नै - - - - - तिः प्रकारमपि दुःख विवक्षेते इन्द्रिय
षट्केषु यषट्के बुद्धिषु शरीरं सुःखं दुःखं चेति एव विं शति प्रकारं हि उः ख तत्र किम - - - - - ने निवर्त्येति अनागतं वा दुःखं तथा हपतं जतिः
हेयं दुःखं नानागतमिति विधापिन संभवतीत्याह । अतीतस्येति विना च्छक्यतादिति विद्यमानस्य हि प्रधुंस इत्यर्थः पक्षत्रय प्रयुक्तोपपरिहा
रया तस्य सुखा बुदय नोदी रितामासंति कलु निरुक्तमुद्रा वयति निवृत्तेरिति ॥ चेतनांतरे तथा विधाप्यति संभवेना संभवति वस्यंते स्मिन्ना

चिन्ती०४

२

तस्मिन्निविशेषां निवृत्तस्यानुत्पादः संसारदशायामप्यस्तीति ज्ञातीयस्येत्युक्तं तथाप्युपायानुष्ठानं च र्थमिहाहेनानुत्पादस्यापीति॥ अत्र तिलाव
तीकारमतमुद्रावयति ननु दुःखासंताभावइत्यादिना। ननु संताभावइत्यादिना। ननु संताभावपक्षेऽतएव न र्थस्य मुपायानुष्ठानस्य तस्य नि
वृत्तेनासाध्यत्वादिति तत्राह न च तस्येति॥ ननु भावावयोर्न मुख्यः संबंधः संभवी संयोगसमवायोरभावादय विशेषा विशेष्यभावस्तथापि त
स्य स्वाभावानतिरिक्ततया न साध्यत्वमित्याह शेषेति यथा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशादुत्पद्येतवः पंचकेशास्तेषामशेषाणां निवृत्तिरे
व दुःखासंताभावस्यात्मनः संबंधस्य च साध्यइत्यर्थः॥ ननु संयोगाद्यनेतद्भूतः कथं स्यादशसिद्धत्वात् न चाहतदुत्पत्तिरिति न हि संबंधबुद्धिजनकत्वमंतरे
ण सकलसंबंधानुर्यपि संबंधत्वं नापि किंचिच्छब्दः - - - - - ह्यथाज्ञानार्थयोस्तदीयबुद्धिजनकतया विषयिभावः संबंधः। तद्वदुःखासंताभाव
स्यात्मीयत्वमवग्रहे तु स्यात् ३३ तस्य चेति अशेषकेशहेतुनाशस्येति॥ ननु कस्य दुःखस्यायमसंताभावो मोक्षत्वे ताश्रयितेन -
तस्मिन्नुत्पन्नत्वेन तदसंताभावस्य तस्मिन् संभवात् नापि भविष्यतः अन्यदीय भविष्यदुःखासंताभावस्य संसार
तस्मिन्निवृत्तमानत्वेऽप्येतन्मुक्तेरभावात् एतदीय भविष्यदुःखासंताभावोऽसमुक्तिरिति चेत् तद्वैतदीय भविष्य - - संताभावप्रतीयोक्तिभूतेन वा
द्ये तदसंताभावोऽस्मिन् संभवसेव प्रतियोगिसिद्धभावस्यात्र प्रमितत्वात् द्वितीयेव - - त्रियोगित्वेनासंताभावपक्षेऽप्यप्रमाणात्कृतमिति

राम०

२

तत्राह न च स्पृतेति ॥ प्रमाणिकत्वाभावेऽपि संभावानो प्रमि वंचयेति असंताभावमतिरिक्तस्य लक्षणं न्नियमः यत्प्रतियोगिनो विशेषतोऽपि प्रामा
णिकतया भावप्रामाणिकतेत्यर्थः ॥ ए क्षबाधक्रेन दृष्टयति विशेषतस्त्विति ॥ यत्र हि शशे विशशे विशारां नास्तीत्यादवसंताभावप्रमि
तिसत्रापि किमन्यदीयविषा समे विषिष्यते किं वैतदीयस्य नाद्यः अन्यदीयविषाणस्य शसमस्तेकेऽपि निधातुं शक्यतया तत्संमर्गसंता
भावस्यासंभवात् ॥ सकोऽप्यन्तविषाणनिषेधप्रसंगाच्च द्वितीये तत्प्रमित्युक्तदृष्टणार्थात् इत्यर्थः ॥ सारदशेषदुःखनिवृत्तिवदशेष
हृत्तिरपि भवति रंगीक्रियते मुक्तौ सुखस्यापि दुःखानुशक्ततया दुःखं तर्भावाभ्युपगमात् तथा च समव्ययप्रलत्वान्नकोपि
हृत्तिरेवात्र प्रेक्षावतां यथा दुःखसन्नानि दुःखानि समव्ययप्रलानि च अशक्यानि च वस्तुनि नारभेत विचक्षुः ॥ अत्र तावत्सं
सारदशायां सुखस्यात्यन्ता दुःखस्य च वदुलात्वात् तन्निवृत्तिः सुखादप्यधिकः पुरुषार्थः ॥ भवतु वा तत्राप्यसंता ॥ सुखस्या
पि विद्यमानत्वात्तामबादुभ्यमेव कुतोऽप्ययं शंका कुतस्तत्रां च समव्ययतेत्याह योगप्रभ जीवन्मुक्तिसहितायाः प्रामुक्तैः पुरुषार्थत्वादि
ति भावः ॥ ननु तानि नः सुखोपभोगेन घटते कर्मनिमित्तत्वाद्भुखोपभोगोऽप्यकर्मणो वृत्तानेन प्रदाहदिति तत्राह क्षीयंत इति ॥ परावर इति परम
विद्यातीते अवरेकारणात् तत्तदुभयात्मक इत्यर्थः ॥ कुतो न नायमित्यत आहतद्वचनानामिति ॥ क्षीयंत इति कोऽर्थः ॥ नेच राक्षीयंत इति न पुनस्तत्तत्

नत्वमिति विकल्पादेः प्रापादकासिद्धिमाह चरमजन्मनी
 खनिहनेरनुभवसंभवयेन हि चरमज्ञानेन
 भावांतरमस्ति चरमत्वभूगादिति तत्राह
 वेन विरोधिगुणप्रादुर्भावेन प्र
 वसत्वमनुभवावविषयां
 नामानुत्पत्त्यस्य तत्राह न चेति हेतुमाह सुखस्यापीति ननु का
 इदानीं मभ्यमानतया वाधपरिहारार्थं कदाचिदित्युक्तं ॥ अथाप्येतां संप्रसंसारदशायां सिद्धत्वेनार्थोत्पत्तिरिति तत्राह कामनाया इति आत्मेति
 त्रिविधं ॥ संख्यापरिमाणदीनामोक्षदशायामपि विद्यमानत्वाद्वाधपरिहारार्थं विशेषग्रहाण पीतुप
 मानेषु व्यभिचारनिवृत्तये नित्यत्वे सतीत्युक्तं ॥ ईश्वराय परमात्मादिषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं अनित्य - शेषगुण - - दित्युक्तं नित्यगुणादिषु
 अनैकौतिकत्वपरिहारयगुणश्रयत्वाग्रहाण ॥ दृष्टं ते च शब्दव्यक्तिभेदापेक्षया शेषपदार्थक्यं तदेवं दुस्वात्पंताभावात्मनोः संबंधरूपा

कोदिति भूतमविष्यवर्द्धमानवेदनादित्यर्थः ॥ ननु कथं वर्द्धमानायाः सकलदुः

निरनुभूयते तदपि तावदेकं दुःखं न च तत्समये तस्यातिवृत्तिरिति नापि तन्निवृत्तिसमये तदुत्तु

अपीति तस्यैवोपपादनं तथा हीति विनस्पदवस्थे सत्त्वं दृश्यं ॥ नित्यमेवाश्रयविनाशाभा

उक्तं विरोधिगुणप्रादुर्भावेनेति प्रसक्ते नित्यव्यपिकं टकादिनिवृत्तिस्तदानीं प्रनुभूयते तथापि न वा

अतः प्रशिथिलमूलतेति भावः ॥ ननु उः ताभावात्संप्रसंसारार्थत्वमेव नास्ति यावत्तत्रार्थ

तत्राह न चेति हेतुमाह सुखस्यापीति ननु का

इदानीं मभ्यमानतया वाधपरिहारार्थं कदाचिदित्युक्तं ॥ अथाप्येतां संप्रसंसारदशायां सिद्धत्वेनार्थोत्पत्तिरिति तत्राह कामनाया इति आत्मेति

त्रिविधं ॥ संख्यापरिमाणदीनामोक्षदशायामपि विद्यमानत्वाद्वाधपरिहारार्थं विशेषग्रहाण पीतुप

मानेषु व्यभिचारनिवृत्तये नित्यत्वे सतीत्युक्तं ॥ ईश्वराय परमात्मादिषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं अनित्य - शेषगुण - - दित्युक्तं नित्यगुणादिषु

अनैकौतिकत्वपरिहारयगुणश्रयत्वाग्रहाण ॥ दृष्टं ते च शब्दव्यक्तिभेदापेक्षया शेषपदार्थक्यं तदेवं दुस्वात्पंताभावात्मनोः संबंधरूपा

चि.री.४

४

शेषकेशहेतुनाशोमोक्षइतिश्रीवल्लभमतंदशेयित्वाआधुनीकरीतंदशेयतिवक्रेति। एतज्जीवनिष्ठंयत्तुः। त्वेनसमानकालीनोयत्तुः। खध्वंसः
ततोतिरिक्तस्तत्त्वानधिकरणंयत्तुः। एतन्निष्ठोऽः। खध्वंसः। स एतज्जीवस्यसुक्तिरितियोजना। एतन्निष्ठोऽः। खध्वंस एतत्संसारसमयः। खध्वंसेतादृश्य
निष्ठाप्रिपरिहाणयैतन्निष्ठोऽः। खध्वंस इत्युक्तं॥ असंभवपरिहाणय एतज्जीवनिष्ठेसुक्तं। घटादिध्वंसव्यवच्छेदार्थोऽः। खध्वंसेत्युक्तं। प्रयोगश्चे
ति। अयंदेवदत्तएतदेवदत्तनिष्ठोऽः। खसमानकालीनोऽः। खध्वंस इतिरिक्तोऽः। खध्वंसवा इत्युक्तं। खिताच्चैववदिसनुमातव्यमित्यर्थः॥ लक्षणं तस्य है
तन्निष्ठेति। एतदेवदत्तनिष्ठोयोऽः। खप्रागभावस्तेनासमानकालीनोय एतन्निष्ठोऽः। खध्वंस एतन्मुक्तिरित्यर्थः। अत्रापि संसारीकृतोऽः। खध्वं
सेनयाप्रिपरिहाणयैतन्निष्ठोऽः। खप्रागभावासमानकालीनेत्युक्तं। संसारादशयोद्विउत्सत्समानोऽः। खप्रागभावसमानकालीनोहिऽः। ख
ध्वंसः॥ अत्रापिप्रयोगंदश्यति एवेविधेति। अयंदेवदत्तः एवंभिद्युः। खप्रागभावासमानकालीनोऽः। खध्वंसवान्। खितासुरांतरवदिति
प्रयोग इत्यर्थः। केतिज्ञानाजनकोयः संस्कारः जज्ञनको जन्मश्रुयः साक्षात्कारः तेन विषयीकृतोयोऽः। खध्वंससमोक्ष

पणानां कसमाह तत्रेसादिना॥ ननु भाववासेस्कारणायं स्वभावयस्मतिजनकं तत्कथंज्ञानजनकं संस्कार
क्षणास्पेतितत्राहास्तचेति। प्रयोगस्त॥ अयंदेवदत्तएतदेवदत्तनिष्ठज्ञानाजनकजन्मसाक्षात्कारविषयः। खध्वंसः

राम०

४

त्संप्रतियन्तवदिति। तदेवं उः खनिवृत्तिरेवमुक्तिरित्यनुमानैरेवोपयावितसंप्रविश्रुतिमपितत्रप्रमाणयवितु वेसव
 धारणेऽप्रशरीरं सतो प्रियास्त्रीयेन सृशत एवेति। उः खवस्तु खस्यापि मतिषेधाः उः खनिवृत्तिमात्रमेवमु सुखसंपत्ति
 रपीसवसीयते इत्यर्थः स्यादेतस्मिन्मुक्तौ सुखः प्रतिपादकाऽपि श्रुतयः ताः किं प्रमत्तप्रगीता इति तत्रा मेति। यो नामादिभ्यः प्र
 माणाते भ्यः परत्वेन प्रतिपादितः सत्याख्यो भूतमातत्सुखं भूमशब्दस्पृष्टे गच्छे विविधेयसुखा तदिति निर्देशः। वैश्ववधा
 रणोः एवं चोरो ग्यश्रुतिमप्याह एष इति। यः सुखं छादावपरिच्छिन्न आनंदः प्रतिभासते एषोत्सा उत्लष्ट आनंद इत्यर्थः। ननु किं पि
 तिमुख्यार्थः परित्यज्यतेऽसंभवदर्थत्वादित्याह विषयेति। नन्वष्टवरात्मसिद्ध न परामर्शमानत्वादिति तत्राह न च सुप्तेति।
 ननु माभूदर्थोऽपि ननु मा नंतु भविष्यति तथा हि आत्मा सुखं परप्रेमा स्पृष्टत्वात् तिरेके उः खवदिति तत्राह न च परप्रेमेति।
 अस्ति हि उः खाभावस्यति परप्रेमा स्पृष्टत्वं। न च तत्र शेषतयेति वाच्यं वै परीतस्या त्वान्न च सुखरूपत्वमित्यनेन कां वमित्यर्थः॥ तर्कवा
 धितत्वं चाहात्मन इति। ननु स्वूपभूतमपि सुखं संसारदशायां न काशते। ते स्तिविशेष इति तत्राह सुखं प्रका
 शयेति। प्रतिज्ञाविरोधं लक्षणं निग्रहस्थानमप्याह सु हरति तस्मादिति॥ ॥ सिद्धांतमुपक्रमेत अत्रोच्यते इति॥

चि.टी.०४

५

उः स्वासंताभावस्य संप्रतिनित्यत्वे पितसंबंध आत्मनि सा धश्च उः खहेभूतामशेषकेशनां नाशस्तस्मिन्सतितदीयत्वव्यव
हाणदिति हि श्रीवल्लभेनोक्तं तत्र उः स्वासंताभावस्याययतया व्यवहारे क्लेशहेतुना शो न प्रयोजकः व्यभिचारदिप्रादप्रतियोगीति।
प्रतियोगिने उः खहेतुभूतक्लेशनाशो न उः स्वासंताभावस्य तदीयत्वे उः स्वाद्यदिकरणस्य दिपराधीयत्वे प्रयोजक इति योजना। हे
तुं श्लोकेनाहती नेति। प्रलयावस्थायां त्याकाशे विकाराणो शब्दहेतवोः समवायिकारणानिमित्तकारणानि च कानिचित्प्रलीनानि
तथापि शब्दासंताभावस्य नाकाशसंबंधनहि पूर्वोक्तत्र शब्दप्रधानं सत्तु सद्यमान शब्दप्रागभाववन्तरेण तत्र शब्दासंताभावोस्ति। न च शब्दो
पादानाकाशस्य निमित्तभूतेश्च तादे श्च विद्यमानत्वात्प्रलये कथं शब्दकारणभाव इति वाच्यं। उः खेप्यात्मादीनां सत्त्वेन हेतुना
तत्तत्संबंधाभावस्यात्रापि वक्तुं शक्यत्वात्तदेवमन्वयो नास्तीत्युक्तं व्यतिरेकोपि नास्तीत्याह रूपेति। रूपहेत्वभावस्यात्मन्यविद्य
माने त्वेपि रूपासंताभावव्यवहाराच्चेति श्लोकयोजना। विवृणोति प्रलयेति। उक्तं एव विवृणोति प्रतियोगीति। क्लेशहेतुध्वंसाभावे
पि परमेश्वरे उः स्वासंताभावव्यवहाराच्चेति श्लोकयोजना। विवृणोति प्रलयेति। उक्तं न च तदसंताभावविपक्षाजीवेद्यभावात्। न च संसर्ग
भावमात्रविवक्षागगने व्यभिचारे दीरणादिति। किंच भावविशेषस्यैव संबंधत्वसिद्धेः हेतुध्वंसस्य संबंधत्वमेव नास्ति न च वि

राम०

५

षयीभावादिर्देष्टः तस्याप्युक्त रूपत्वे विप्रतिपत्तेरित्याह नचा

देवेति उत्तरोत्तरं समात्माया अपि ध्वंस्तपदार्थविरोधत्वेदिति

ततया विशेषतः समारोपसिद्धुः स्वस्यप्रतियोगिक

दशामात्तिकत्वं संताभावस्य त्वयं

तितत्राह नचाशेति। समस्य

वसमर्थयते नचायेति। यद्यपि जीवन्मुक्तिदशायां एतच्छक्यपरिहारं तथा पिविदेहकैवल्या

वस्थायां तु परिहरविदेहेति। एतेनैतदप्यपास्तयदाहमानमनोहरयोगद्विसमासादितचिरकालोपभोग्यसुखविशेषपरत्वेनाप्यु

तादृशसुखसमुक्तावभावात्। नचाजीवन्मुक्तिदशायां अपि सर्वकर्मणां फलोपभोगसंभवः येनाधिकसुखोपभोगस्यादि

ति। येन कर्मणा फलप्राप्त्यंतत्कर्मप्राप्त्युक्तमायदि हि भोगैकविनशपानिकर्माणि तदाज्ञानान्निवृत्तिर्नश्येत् सर्वकर्मफलोप

भोगस्तदेतत्पर्यः। यत्तु ज्ञानं निवृत्तिर्न घटत इत्युक्तं तस्मिन् परिहरति। नचाहतेति। तत्र हेतोरनैकांतिकता रेति। यत्र हि यः क्षीराभ्यक्ता

अपवै हेमिः नासौ प्रायश्चित्तं न्नापि भोगः॥ अथापि तेन निवर्त्यते ज्वरहेतुकर्मततो नायं निय नचातत्र ज्वरस्यैव कायेऽप्यनाशः

नेतद्रूपयति नचाविनाशस्येति। पुरस्येति। पुरसा

धानत्वादित्यर्थः॥ यत्तु तुः खोसंताभावस्य संभवानोपनी

तिनचा समारोपितेति। ननु समारोपितद्विरदध्वंसस्यान्यसंताभावत्वा

त्यतियोग्यशामात्तिकतायामपि सामात्तिकत्वं इतरथा शशविषाणनिषेधासंभवादि

वसमर्थयते नचायेति। यद्यपि जीवन्मुक्तिदशायां एतच्छक्यपरिहारं तथा पिविदेहकैवल्या

वस्थायां तु परिहरविदेहेति। एतेनैतदप्यपास्तयदाहमानमनोहरयोगद्विसमासादितचिरकालोपभोग्यसुखविशेषपरत्वेनाप्यु

तादृशसुखसमुक्तावभावात्। नचाजीवन्मुक्तिदशायां अपि सर्वकर्मणां फलोपभोगसंभवः येनाधिकसुखोपभोगस्यादि

ति। येन कर्मणा फलप्राप्त्यंतत्कर्मप्राप्त्युक्तमायदि हि भोगैकविनशपानिकर्माणि तदाज्ञानान्निवृत्तिर्नश्येत् सर्वकर्मफलोप

भोगस्तदेतत्पर्यः। यत्तु ज्ञानं निवृत्तिर्न घटत इत्युक्तं तस्मिन् परिहरति। नचाहतेति। तत्र हेतोरनैकांतिकता रेति। यत्र हि यः क्षीराभ्यक्ता

अपवै हेमिः नासौ प्रायश्चित्तं न्नापि भोगः॥ अथापि तेन निवर्त्यते ज्वरहेतुकर्मततो नायं निय नचातत्र ज्वरस्यैव कायेऽप्यनाशः

वसमर्थयते नचायेति। यद्यपि जीवन्मुक्तिदशायां एतच्छक्यपरिहारं तथा पिविदेहकैवल्या

वस्थायां तु परिहरविदेहेति। एतेनैतदप्यपास्तयदाहमानमनोहरयोगद्विसमासादितचिरकालोपभोग्यसुखविशेषपरत्वेनाप्यु

तादृशसुखसमुक्तावभावात्। नचाजीवन्मुक्तिदशायां अपि सर्वकर्मणां फलोपभोगसंभवः येनाधिकसुखोपभोगस्यादि

ति। येन कर्मणा फलप्राप्त्यंतत्कर्मप्राप्त्युक्तमायदि हि भोगैकविनशपानिकर्माणि तदाज्ञानान्निवृत्तिर्नश्येत् सर्वकर्मफलोप

भोगस्तदेतत्पर्यः। यत्तु ज्ञानं निवृत्तिर्न घटत इत्युक्तं तस्मिन् परिहरति। नचाहतेति। तत्र हेतोरनैकांतिकता रेति। यत्र हि यः क्षीराभ्यक्ता

अपवै हेमिः नासौ प्रायश्चित्तं न्नापि भोगः॥ अथापि तेन निवर्त्यते ज्वरहेतुकर्मततो नायं निय नचातत्र ज्वरस्यैव कायेऽप्यनाशः

चि. टी. ४

६

कर्मणास्तु प्रतिबोधमात्रमेवेति वाच्यं। तत्कार्ये स्यात्तानुसृतौ कर्मसंज्ञावेप्रमाणभावा
शक्यसंपादमित्यसिद्धिमाह न च कृतप्रायश्चित्तत्वमिति॥

ननु वाक्यसिद्धिमाह न च कृतप्रायश्चित्तत्वमिति शेषे श्रूयमाणप्रपापप्लोकश्रवण

गम्यचेदमुक्तं। वस्तुवस्तु कृतप्रायश्चित्तत्वमपि

विहितसकथं प्रायश्चित्तत्वावधारणं तत्राहैवंहास्येति।

तीति। यथा हि प्रतितिष्ठति

हवै एता एतः स उ उ प यंतीति अत्र वि श्वजिन्ना येन स्वर्गकल्पनायां गौरवप्रसंगात् - मिषद मेन प्रतिष्ठाकामात्रिसंबुद्ध्या
दितिकल्पितं तद्वदित्यर्थः। ज्ञानफलत्वेति। ज्ञानं प्रतिफलत्वेन कल्पनयेत्यर्थः। साक्षादेव प्रापक्षयोदेशेन ध्यानविधायका स्मृतिर
प्यस्तीत्याहोपपापेष्टिति। रजनीपादोऽजम्याश्चतुर्थभागः। न च कृतुरितेन नियमः। सुकृते तु भोगैकविनाशप्रत्यनिययोऽस्येवेति त
त्राह सत्येनापीति। ननु तर्हि भोगैकविनाशप्रत्यनियमप्रतिपादकवचनस्य कागतिरिति तत्राह नानुक्तमिति। ननु तथापि निगुणज्ञानस्य कथं
कर्मनिवर्तकत्वं न हितत्र उदेशेन ध्यानवद्विधातुमुचितं इति तत्राह निर्गुणेति। नायं शास्त्रैकगम्योर्थः वस्तुवस्तु नैव तत्सिद्धेः न हिरज्जु
तत्वं ज्ञानस्य मयकं पोदि निवर्तकत्वं शास्त्रमंतरेणानुबुध्यत इति भावः। तदेवं ज्ञाननिवर्त्येत्यान् जीवन्मुक्तिदशायां सर्वकर्मफलोप
भोगइत्युक्तमिदानीं शास्त्रादपि न सर्वकर्मफलोपभोगे इत्याह न च कायेति। देहदेशावत्कालोपि सहकारी सहसंबत्सरादिपरि

राम०
६

मितभोजसतत्रपललेनश्रवणात्सचनयोगीश्वरानुवर्ततोयुगपदैवचतस्रोपसंहरेतादशापलप्रतिपादकशास्त्रार्थपरिसागादप्रामाण्यप्र
 संगश्चेत्यर्थः किंचाव्यापिकाचेयकल्पनायत्कायमूहनिर्माणेभस - - मेपूलासुपभुक्तवतोमोक्षइतिअत्रात्राणिमाद्यैश्वर्याणांकायमू
 हनिर्माणप्रवीनामपियोगशास्त्रकृद्वचनबलान्तरमदिति दिगतलिङ्गावगमोच्चमुक्तिविज्ञानात्त्वसक्षेत्रेष्टामयुक्तिरेवस्या
 नचबुद्धैकस्वभावाः केचनजीव कया सर्वेषामप्रवृत्त्यापातात्॥ नच शमदमविषयवैतस्याद्युपेतंभावे
 कोद्येदेनविश्रुतं प्रवृत्तिरितिच मित्रमनुसन्तेः॥ सन्निमित्तत्वेचतनिमित्तानुष्ठानदशायामेवैषांशंका
 निरुक्कुशास्त्रात्तदेतदखिलं हृद्यातिरव्या ना। यन्तुयुगयदुपभोगेसहकारिसाकल्यात्समानविपाकतेतितत्राह
 नचयुगपदिति॥ यत्तुयावत्सेत्वमनूतु त्वेपिकंठकादिदुःखनिवृत्तिवदशेषदुःखनिवृत्तेरप्यनुभवमात्रात्सुखार्थत्वंसंभवे
 तियोगदिसामर्थ्याच्चसकलदुःख भवसंभवइतितदप्युक्तंन्यायेनपरिहरतिनचप्रसक्तेति। नचत्राप्युक्तवैपरीत्यंकिंनस्यादि
 तितत्राह नचविपरीतवृत्तीति वशेषत्वंसुखस्यतत्किंतदुपसादकतथातदपिक्वञ्जकतथावेतिविकल्पोयथाप्रियमिचारमा
 होत्मनीतिविपंचीना यमानएवदुःखाभावोवीणापरावादिनिन्दतस्याद्यतेतुभूयमानएवअभिमन्यतइत्यर्थः॥ नचदुःखा

चि० टी० ४

७

भावस्य शेषा

गवाराणा

द्यः कंटकरि उः

चित्ति॥ यत्तुला

धं॥ आश्रयहीनश्च

तेरुछेदस्वी

र्यः॥ अत्रतदीयमेव

रभावसां पप्रंतमुच्छिद्यत इत्यर्थः स्यादेवं यद्ये

त्पर्याप्रवर्तिनस्यात्सर्वेषामात्मनिबद्धैकस्वभावत्वशंक्रयति॥ अत्रश्रीवल्लभीयं परिहारमाह नचैवमिति॥ सिद्धसाधनतामेव वि
षयतिनहीति॥ ज्ञानाजनकसंस्कारेसादिपेक्षं दूषयनितृतीयमपीति॥ चामुःखधंसः किमनागतः साक्षात्क्रियते किंचावर्तमानः

उः खानुभवसमयेपि भवसमयेपि सुखानुभवदर्शनादिति तत्राह नच संतापवत इति॥ मूर्च्छादौ सुखानुभवप्रसं

भूयमान इति॥ स्यादेतत्॥ यदिदं दुःखाभावेन क भिव्यग्नतया भिमते सुखं॥ तत्किं वैषयिकं उत स्वाभाविकं॥ ना

स्तेसमये चंदनवनितादिसेवनाभावेन तत्सुखस्य तदानीमभावात्॥ नक्षितायः॥ तत्रप्रमाणाः भावादिति शंकेतेन

कारणुमानेन दूषयति प्रयोग इति॥ निर्गुणात्मवादो वेदोति नो हेतुरसिद्ध इत्यर्थः॥ साधनवैकल्यं सुबो

धिद्यत इति दुःखग्रागभावसमानकालीनधंसप्रतियोगिनीत्यर्थः॥ प्रलयावच्छाया दुःखसंतत

र्यमस्य ग्रहणं॥ पार्थिवेति॥ तत्र हि संतित्वमस्ति नचासंतो स्थितः सर्गातेषु ह्यस्य ते स

यदा हि सर्वेषां मुक्तिरिति पक्षः तदा क्रमेण सर्वेषु मुक्तेषु सत्सु निमित्तप्रयोजनयो

र्किं कारणं संमतिः सैव तु नास्तीत्याह मैवं सर्वेति॥ ननु तर्हि कस्यापि सु

खमर्त्याप्रवर्तिनस्यात्सर्वेषामात्मनिबद्धैकस्वभावत्वशंक्रयति॥ अत्रश्रीवल्लभीयं परिहारमाह नचैवमिति॥ सिद्धसाधनतामेव वि

षयतिनहीति॥ ज्ञानाजनकसंस्कारेसादिपेक्षं दूषयनितृतीयमपीति॥ चामुःखधंसः किमनागतः साक्षात्क्रियते किंचावर्तमानः

एम०

७

नाद्यः योगप्रभावनियमनिरासेनाः आगतसाक्षात्कारनियमनिराकरणदिसाहयोगेति द्वितीयेऽहचरसेति ततः साक्षात्कारविष-
योऽऽख्यं सत्संशोऽसंभवतीत्यर्थः ॥ यातुऽऽख्यं निवृत्तिमात्रमेव मोक्ष इत्यत्र श्रुतिरुदाहृता ॥ नामन्यथ इति प्रयत्नोक्तिरिति सुक्तिदशा-
यां मानं प्रतिपदकश्रुतिराशेर्मुख्यार्थप्रच्यावनेनोपचीरितार्थत्वकल्पनात् ॥ वरं प्रियस्पर्शनिशेधस्य वैषयिकप्रियविषयतया सं-
कोचनमात्रमिति भावः ॥ नित्यज्ञानेति यथा हि जीवत्तानेष्टा प्रयत्नानामनित्यत्वेऽप्येव तत्तानादेर्नित्यत्वं इन्द्रियादिहेतुजातस्य च
नस्तानादिमात्रप्रतिव्याप्तिः किंतु तद्विशेषप्रतीतिमवद्विः परिकल्प्यते तत्कल्पहेतोः योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभावात् ॥ अनन्यथा
सिद्धश्रुतिसमर्थितत्वाच्च तथा चापि स्वरूपभूतसुखस्य नित्यत्वेऽपि अविद्यारततया संसारदशायां मुपल - मयोग्यत्वात् श्रुतिबला-
च्च नापत्ताय संभव इति खंडनकार्यः ॥ अपि चोपलभ्यत ए संसारदशायां विनित्यसुखमित्याह विषया - भावेपी-
पि प्रसक्तिरुक्ता तां परिहरति न चेति ॥ परमेमा स्पदत्वमेव उः स्वरूपतायां न घटत इत्यर्थः ॥ अत्र य उक्तं उः स्वाभावेऽपि परमे रोद-
रूपतासाधकं परमेमः ॥ स्पदत्वमितितत्राह न च उः खेति नीरूपाधिकत्वं हि मेमाः परत्वं नाम तथा च सुखशो-
त्यर्थः एवं परमशान्त्यानुपपत्त्या सुखस्वरूपत्वमुक्तं ॥ संप्रति परमेमा स्पदत्वमुपपत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह

चि.टी.४

८

सदस्वमेवकृत्यकेसाधयति-आत्मनइसादिना॥ शरीरेति॥ शरीरस्यप्रदुषधात् हिंसातज्जात्युः खंतद्वयादेदेवे निसर्गः॥ ननुःखस्य
भाव्यादेवभज्जन्मेतित्वाहनहिउःखमितिपरप्रेमासदस्वेषुतिमयाहृतदेतदिति। तदेतहात्मन दपिप्रियतमंविनादपिप्रियतममित्यादि
बृहदारण्यकश्रुतेइत्यर्थःभवतुतथापिउःखाभावत्वादितित्वाहनचउःखेति। उःखाभावाश्रयेतिनेत्याहउःखेति। तत्साधनत
येतिउःखाभावसाधनतयोसर्थःअतएवतिरूपाधिकत्वादित्यर्थः॥ सुखा क्पंतरमप्याहसुखस्यापिति। तथापिकथंइतिश
यत्वमित्यतआह। तइति। अप्रकाशमानस्यपुरुषार्थत्वंनसंभवतीत्यतउक्तमव इति। आत्मस्वरूपसुखसद्भावेनुमानमप्या
हकुंभइति। अत्रकुंभविशेषः पक्षः फलोकेविहरोति कुंभौयमितिअयंकुंभएत तिज्ञानात्मत्वासुखत्वानधिकरणा
दन्यः कुंभवात्कुंभोतरवदित्यर्थः॥ अत्रचसुखत्वानधिकरणादन्यइत्युक्ते सुखादन्यत्वेनार्थो मिनात्मासुखानामय
सुक्तं। तथाचाप्रसिद्धविशेषाणाताअनात्मत्वत्वासुखत्वानधिकरणस्यैकस्यासंप्रतिपत्तेः॥ नह्यात्मरूपंकिं पन्नमस्ति सुखंप्रतिवा
दिनस्तस्मादप्रसिद्धविशेषाणातापरिहारायैतदितरेत्युक्तंएतत्कुंभेतरत्वेनकुंभोतरेसासाध्यप्रसिद्धि
त्वानधिकरणमेतदितरत्वानधिकरणत्वाद्वाः नात्मत्वासुखत्वानधिकरणत्वाद्वाप्रथमव्याहृति त्वंसंभ

राम०
८

वृत्तिद्वितीयेत्येतदतिरिक्तमनात्मत्वात्सुखत्वा नधिकरणं किंचिदाद्यतदस्य त्वसिद्धिरिहात्मरूपसु - सिद्धिः । ननु
 मोयं आत्मस्वरूपभूतः स्वस्यापि कस्यचिदेवं शक्यसाधनादितितत्राह नचेति । आगमोऽपानंतयुता कः तेदेतत्वेय इति वा अ
 र्थापत्तिश्च परप्रेमास्पदत्वात्तु पपत्तिः ॥ स्वयं त्ये तपरमर्शाः म्यथा नुपपत्तिर्वा । सुखरूपतायामनुमानांतरमप्याह किंचेति ॥ ३
 दं हि सुखरूपतो प्रेमरूपतावात्मनः साधयति तत्र प्रेमरूपतो भयवादिविप्रतिषिद्धेति सुखरूपता सिद्धिः ॥ ननु ते वै वातमिति श्रु
 तौ मानुषानंदमारुभ्यो नरोत्तरोत्कर्षः श्रुयते प्रतिपत्ते च प्रसात्ममनुभवेन सुखस्य तारतम्यमिति ते वा ह तज्जतीतेरिति । शुभकर्मोप
 बस्थ्यापितविषयविशेषसंपर्कोत्सवप्रधानापेक्षः कर्णपरिमाणो हिसंसारदशायां स्वाभाविकानंदमिच्छंजकाः तदेव छेदाच्च विष
 यसुखतारतम्याद्देहविज्ञानंदतारतम्यमध्यचसत इत्यर्थः ननु नानात्मनिष्ठत्वमात्रमत्र साध्यं येन प्रेमलक्षणानाम्नानामादाया
 र्थांतरता किं नानात्ममात्रनिष्ठत्वेति तथा च तदाधारसुखस्यापि अनाकलं सिध्यतीति तत्राहानात्मेति । पूर्वपक्षनुषंगपरिहरितिनचेति ।
 नच सुप्रकाशस्यतिरोधानमेव न संभवतीति वाच्यं मतद्वयेपिव्याप्तसिद्धेः ॥ यत्तु प्रेमास्पदमेव सुखस्वरूपत्वेन स्यात्सुखैकस्यापार्थक्ये
 यत्वादतः प्रतिज्ञाविरोध इत्युक्तं परिहरति नचात्मन इति नच न्यनिष्ठत्वात्तत्र - निष्ठत्वमपि पुरुषार्थपयोगितया च अपदेशस्यापि

मुख्यतमिति तत्राह न्यासंबंधिपरसुखशाब्दक्षपि पुरुषार्थेनानास्तीत्यन्यासंबंधीयुक्तं न च सुखस्य स्वसंबंधित्वे विद्यमानोप्यन्यासंबंधिभावस्य
 रा र्थत्वादर्थानास्तदप्ययोजकं सात्मनोरभेदवादे संबंधस्यासंभवात्तु मय संभूतान्यासंबंधित्वेऽप्ययोज
 यमिति वन्मसुखमिति व्यवहारस्यान्यासंबंधित्वे नैवोपपत्तेः किंच सुखसंबंधमात्रं पुरुषार्थः किं वा स्वस्य सुख
 बंधेति द्वितीये प्राह संबंधेनेति । वार्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ इदानीं सात्त्विकं न च चैवेनेति महदादि विकल्पं ताकारपरिणामि
 नीचीगुणात्मिका जराप्रकृतिः प्रधानपरपर्यायासाहिप्रकृतिरेव न दारिद्र्यप्रकृत्यकृतिविकृतात्मिकानापि दृष्टिभ्यादि शोभयान्प्रकृत्यै
 करूपीणी पुरुषस्त्वसंगो नाधेया विषयः ॥ परमो ह्यस्ति यो विवेकाग्रहा संसारः विवेकदर्शनात् विवेकख्यातिनिवृत्तौ उदासीनः स्थावस्थ्या
 नं मोक्षन इति यास्मादेवैः पतेतदप्येतेन उः खनिवृत्तिमात्रं लक्षणमोक्षप्रतिक्षेपेण प्रतिषिद्धं मंत्यंतत्राप्यानंदानवाप्तेः समानत्वादित्यर्थः ॥
 अत्रा षण्णानि श्लोकेन संगृह्यति आत्मन इति ॥ आद्यपादं विवृणोति अपि चेत्पादिना अनाधेयातिशयोदासीनैकरसः स्व न च त
 स्स सुखदुखोपभोगलक्षणः संसारस्तथ योजकपुण्यापुण्यवेषो वा संभवति भोक्तृत्वे कर्तृत्वस्यापि तन्मार्गस्याशयं जातकर्तृत्वे च परिणामितया
 तद्वा प्रजापुण्याप्यवर्जनीयतया चिच्छक्तित्वव्याघातेन जगत्तत्त्वघोरं धरकारकपे निपातस्यात बुद्धिः सत्त्वराजसमामातत्रैव संबंध इति वक्त

मेतथाचसंबंधमोक्षयोर्वैयधिकरणमित्यर्थः॥ स्यादैतत्तमोक्षोपिबंध

नेवाकश्चिराकारोनिवर्त्ततेअसंगदत्तादनाधेय - शयत्वाच्चस

क्षत्वयोक्तः स्यात्कथं तर्हिचेतनेबंधमोक्षप्रसीद्धी। बुद्धिः

वबाधेजयस्यराजनि॥ उक्तं हि रूपैः सप्तभिरेवंवधात्मात्मानमात्मनाप्रकृतिः॥

जलिनापि एवंबंधमोक्षौ बुद्धिरुक्तौ बुद्धावेववर्त्तमाने पुरुषेयदिश्येते सहितसूलस्य भोक्तेति तत्राह नचोपचारदिति॥ एतेन तृतीयः पादो

विवृतः असाधारणसंबंधनिमित्ताकृत्युपचारः प्रवर्त्तने॥ यथा क्रौर्य शौर्यादिगुणागता शालिनिबलवर्मणि सीहशब्द नचेहसंत

विलक्षणा योश्चिचेतयोरस्ति तादृशगुणयोग इति आह निमित्तेति एते वतु र्यचरणे विवृतः धनदानादिना हि कुर्वता मुवीपतिभूतीनां

सामितं दृष्टं उपकुर्वतां च भत्यादीनां स्तत्त्वं नचेह दयमपीत्याह नच स्वस्वामित्यादिना ननु रूपाक्षेः पुरुषस्य द्रष्टृ योग्यतास्ति जडबुधेश्च दृश्य

योग्यतातो योग्यता लक्षणा एवा नयोः संबन्धो स्तलमितरेः युक्तं चेत्तदुत्तरं योतयोर्वैयर्थ्यप्रसंगात्॥ इति तत्राह नच दृष्टदृश्ययोरितिरिषा योग्य

तामुक्ता वक्ष्यतीत्यनेनोक्षणादित्यर्थः॥ अथ संसारावस्थायामेव योग्यतानमुक्ताविति व्रूयात्तत्राह तस्या इति स्वरूपातिरेकीया योग्यतान

कश्चिदतिशयोमोक्षारण्यः पुरुषे अधीयते विद्यमा

दिति रिति चेदंतयत्रबंधस्तत्रैव तं निरतिरपीति बुद्धिगत एवमो

पितत्रोपचारात्पटिकमणा विवाहणीमः प्रसूनवर्त्तिनः यो धगतस्यै

सैव च पुरुषस्यार्थविमोचयस्यैकरूपेणेति॥ तथापि तं

एतेन तृतीयः पादो

विवृतः धनदानादिना हि कुर्वता मुवीपतिभूतीनां

सामितं दृष्टं उपकुर्वतां च भत्यादीनां स्तत्त्वं नचेह दयमपीत्याह नच स्वस्वामित्यादिना ननु रूपाक्षेः पुरुषस्य द्रष्टृ योग्यतास्ति जडबुधेश्च दृश्य

योग्यतातो योग्यता लक्षणा एवा नयोः संबन्धो स्तलमितरेः युक्तं चेत्तदुत्तरं योतयोर्वैयर्थ्यप्रसंगात्॥ इति तत्राह नच दृष्टदृश्ययोरितिरिषा योग्य

तामुक्ता वक्ष्यतीत्यनेनोक्षणादित्यर्थः॥ अथ संसारावस्थायामेव योग्यतानमुक्ताविति व्रूयात्तत्राह तस्या इति स्वरूपातिरेकीया योग्यतान

चि.टी.०४
१०

नामास्तीति भावः युदिचमुक्तौ सत्या मयोग्यैव प्रकृतितर्क्यत्वात् स्यान्न किंचिदपि प्रतियोग्यतेत्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् अथैकापि प्रकृतिमुक्तं प्रत्ये
वा योग्यानेतरं प्रतियोग्यं कृतार्थं प्रतिनष्टम् — नष्टं दस्य साधारणत्वादिति तत्राह न च पुरुषेति तत्र च कृत्यं किमिमावपायानपायौ मुक्तामु
क्तत्वं लक्षणपुरुषविशेषप्रयुक्तौ तिरेवैवं जानातीति रोदधातिकंचित्प्रतिपुणेवधातिकंचित्प्रसात्मानमिति तत्र नाद्य इत्याह।
नाधेयेति उत्तर एवं परमिमतमोक्षं निरस्य स्वसिद्धांतसिद्धं मोक्षं उपसंहारव्याजेन दर्शयति स्यादिति ॥
आ विद्यायाचा विद्यानिवृत्तिर्माक्ष इत्युक्तं तदेतद्वयमुपपादनीयं तत्राविद्यातिरोधानेति रूपविषयत्वविद्याश्रयवि ---
क्षिप्य समादधात्युत्तरवादेन नुक्तं स्यादिना सर्वज्ञः स्येति यः स्वत्वविद्याश्रयो साव सर्वज्ञो भ्रांतो वा दृष्टः सर्वज्ञस्य च द्वयमपि विषय
तिसिद्धमित्यर्थः ननु यद्यपि वस्तुतो भिन्ना ब्रह्मणो जवास्तथापि विद्या कल्पितभेदाः तस्मै साम्यं त्वेपिन त्वमिति तत्राहा विद्येति
जीवविभागे सिद्धे तदाश्रितविद्या सिद्धः सिद्धायां च तस्यां जीवविभागसिद्धिरिति रेतरे अयत्न नमिप्रोक्तिः यनुवरति अनुपपत्तिरि
ति ननु मुक्तानां ब्रह्मणो वा नुपपत्तिरस्तीति नास्माभिः परिकल्प्यते किं तर्हीतमिष्टतया ननु भवा वाञ्छजीवेतु तदुभयमप्यस्तीति शंकुतेन चि
ति ननु कल्पकाभावो जीवेषु पिसमानः स संकल्पनायामपरोषः । अनुभूयते एवाह जीवनामिति । ननु यद्यप्यहमज्ञ इत्यत्राविद्या कल्पिता

सम०
१०

अयत्नं न केनाप्युल्लिख्यते तथाप्यहमिति प्रतीतिवत्तादज्ञाना
 हमिति कृतिः करणं अहमाकारेण परिणामो यस्मिंस्तस्या
 शाबस्था। न च हं ब्रह्मास्मीति वाक्ये न ब्रह्मसमानाधिकार
 तत्त्वमहंकारस्येति तत्राहमिति। अमृत
 मात्रपरंपरकोपदेशपरत्वात्सा
 तर्ह्यहंकारस्य तत्र प्रवृत्तिस्तत्राहं
 योरप्युल्लिख्यते यमानमज्ञानमिति
 ज्ञानस्येति दूषयति पूर्ववादी न प्रवीलीनेति। मंदनवाचस्पतिमिष्यभिमते परिहारं दूषयति न चेति वैष्णवमेवाह तत्र हीति। न
 हि साक्षात्तानयोरन्योन्यमुत्पत्तिरनादित्वात्ततो व्यक्तिद्वारावच्छेदक्यक्तीनामप्यनेकतयान्योन्यमुत्पत्तिः न हि यतो जीवो यो कु
 रे जायते तदेव बीजं तस्मादं कु एव पितृकुलं तदात्तु। न चेह तथा न हि प्रतिदिनमन्ये जीवाः नाप्यविद्या तस्मादस्यैव वैष्णवमित्यर्थः॥

वेद्याकल्पिततायान्तेति चोक्तं न च हमिसादिना अहं कृतेरिति च
 स्पेयः॥ अथावदात्मभावित्वाच्च कल्पित इत्याह सुषुप्तीति। तुरीयमो
 स्पेयते। न च कल्पितस्यावस्तुभूते नैकसंभवति इति कथं कल्पि
 स्थलेषु सामानाधिकरण्यादृश्यत इत्यर्थः॥ ननु न तावदिदं वाक्यं बाध
 द्यानिवृत्तिरिति संशयो धितत्वपदार्थस्य ब्रह्मेकोपदेशपरं न त्वहंकारस्य कथं
 वृत्तिस्पादेवैयद्यहंकारविशिष्टाश्रितमज्ञानमिति ते मते स्यान्तत्वे वै सुषुप्तिप्रलय
 मतन च तदाहंकारोस्तिविकारनिकारस्य तदाप्रविलयान्थाचक्रं कल्पिता अयत्नम
 न चेति वैष्णवमेवाह तत्र हीति। न
 हि साक्षात्तानयोरन्योन्यमुत्पत्तिरनादित्वात्ततो व्यक्तिद्वारावच्छेदक्यक्तीनामप्यनेकतयान्योन्यमुत्पत्तिः न हि यतो जीवो यो कु
 रे जायते तदेव बीजं तस्मादं कु एव पितृकुलं तदात्तु। न चेह तथा न हि प्रतिदिनमन्ये जीवाः नाप्यविद्या तस्मादस्यैव वैष्णवमित्यर्थः॥

चि.टी.०४

११

यद्यप्यनादितादेकत्वाच्चान्योन्यनियम्यत्वं घटतइतिदृष्टान्तमवष्टम्भकतेनन्वात्ममिति॥ तर्हि यथागुणवत्त्वद्रव्यत्वयोरेकत्वात्माधिक
रंगतथात्राप्येकमधिकरणवक्तव्यतत्किंचिन्यात्रंकिंवाविद्याविशिष्टमपिविकल्पदूषयति तर्हियादिना। दूषणं तं चाह ब्रह्मवदिति॥ ३
इतिसिद्धिकारमतमुद्रावयतिप्रयेति। पुर्वोदिविभागभावमेव प्रपंचयति तथा हंसादिना। यद्यप्युत्पन्नविद्यतयागुरोर्मोयाना
स्तितथापिषिष्यस्याविद्यास्तिअनुपनविद्यत्वादविद्याविजंभितएवदुरुः नचकल्पितसोपेदेष्टत्वानुपपत्तिः स्वप्नानुपपत्तेरि
तिशंकतेषसविद्येति। एवंषि विद्याविनिमित्तो गुरुवितिपक्षं दूषयित्वागुर्विविद्याविनिर्मीतः॥ शिष्यइतिपक्षं दूषय
तियच्चादुरितित कल्पनेतिवक्तव्यंसाचोत्पन्नविद्ययाध्वरचेतिषिष्यकल्पनैवनास्तिकमनुशिष्यान्
भवतुतथाप्यधिगतपर जाननपृथक्मुपदिशेदित्याहनचायुक्तमित्यादिनाएवंगुरुषिष्यवस्थानुपप
त्तिमुक्त्वाबंधमुक्तस्यवस्था हकिंचेत्सादिनाननुपूर्वविद्येव नोत्पन्नातेनोपपन्नः संसारोपलंभः शुक्रादीनां
तुविद्योत्यत्रिशस्त्रं प्रथंवादरा तितत्राहनचविद्येतिकिंचपूर्वकस्यचिदपिचेद्विद्यानोत्पन्नातर्हिगुरुसंप्रदायाभावादपिवि
द्यानोत्पद्यतेनिर्णयस्य दनिर्भोक्ष्यसंगइत्याहगुरुसं प्रवायेति। तदेवमविद्याश्रयानिरूपणादिविद्याधिनो जीवब्रह्मणो जी

राम०

११

वानां च भेद इत्यतः ॥ पारमार्थिक एवात्मभेद इत्याह तस्मादिति । दन्योन्याभाववत्त्वेन सिद्धसाधनता परिहारायात्मप्रतियोगीकेत्युक्तं ।
 आत्म तद्वत्तुः ॥ भेदमात्रसत्त्वेऽप्यनुमानः आह तस्मादिति । अभिरक्तत्वमधिकरात्वे सिद्धसाधनता परिहारार्थः । सिद्ध्या भेद
 तिरित्युक्तं । अप्रसिद्धविशेषणतानि ह्यस्यार्थः आत्मनिष्ठपदानन्वे को देवः सर्वभूतेषु गुणः सर्वव्यापी सर्वतोऽंतरमेतिसर्वभूताना
 मंतरात्ममप्यस्य कीर्त्यते स च क्षेत्रज्ञवेति कथमस्यैश्वरविषयतेत्याशं क्योतया मितया तस्यापि तत्संभवतीत्याह न च तच्चेति । नन्वेक
 एव भूतास्तेति प्रतिभूतं भेदेन प्रतिभासमन जीवात्मना मैवैक्यप्रतिपादकास्मृतिरस्तीति तत्राहैकत्वेति नन्वीश्वरस्यैकत्वात् ॥ कथं
 तत्र बहुधादृश्यतोऽिति निर्देशोऽप्यत्र तत्राह तस्येति । ननु तत्त्वमसीति प्रकृतमहदक्षिमश्च रात्मतां श्वेकेन उपलक्षित जीवस्य प्रती
 पादय जीवत्रस्य भेदो जीवभेदो वेति तत्राह तत्त्वमसीति । भिन्नेऽपि परमेश्वरः भेददृष्टिः कर्त्तव्या योषी विवग्निदृष्टिरित्यर्थः ॥ कल्पित ए
 व वेति यथाहितस्मात्प्राप्तमपि भागोऽन्ते को हीति वाक्येः पूर्वात्पक्षोद्देशेन पिष्टयागविधिः कल्पित एवमत्रापि प्रार्थ्य हेनो परि
 धारणादिगद्यतेऽनुसंतरविरोधं परिहरति नेहेति ॥ यद्यप्येने भूतीकृत समाधाने तथाप्युच्यते न केवलं भूतविरोधः ॥
 श्रुतिसिद्ध्यात्मभेद इत्याह दासु प्रतीतिः । अत्र हि द्वैतविति जीवेश्वरौ द्वित्वेन निष्ठिर्दिष्टे पौरुषत इत्यनश्वत्वन्यदिति च भोक्तृभोक्त

तथा परस्परमन्त्रेन च निर्दिष्टौ तथा अजामेकां इत्यत्र एते जो वृत्तलक्षणा द्यामेको जहाति अस्य च जुष्यमाणः प्रियमाणो नुशेते
 इत्युज्ज्वलोपात्तजीवभेदः प्रतीयते बद्धावतलक्षणा धर्मभेदो ध्वे पिजीवस्य लौकिकतया तद्भेदः शक्यानुवादः तथापि परमेष्ठ्यस्य
 लौकिकतया तद्भेदः संभवदनुवाद इति प्रतिपाद रिमिदं वा वाक्य इत्याह न च तत्रेति । तन्निजीवभेदमुक्तिपादकत्वं उपेक्षितमस्य
 तथाचाप्रामाणिकभेदत्वादत्वे तत्सिद्धिरिति वेति । अस्यानुवादकत्वेपि यत्सिद्धमिदमनुवदति तदेव तत्र प्रमाणमित्यर्थः ॥
 एवमनुमानां गमात्मात्मात्मभेदं साधयित्वा र्था हि सुखदुःखेति । ननु कस्मिन्नेह पादधीरः प्रदेशनिष्ठतया सुखदुःखव्यवस्था
 यामपि नात्मभेदस्तत्कस्य हेतौ रौपाधिकभेद तथा सर्वदेहेष्वप्येक एवात्मा तज्जदेहोपाधिभेदश्च शान्तिरित्यवस्था किं न स्या
 तत्राह न च पाद इति । तर्हि यथा सकला वयवेष्वनुसंधानं तथा सकलक्षेत्रस्येको नुसंदर्भित न चैतदस्तीत्यर्थः ॥ अधिकरणमिदमपि
 धीयते यत्सुखदिव्यवस्थया आत्मभेदः धर्मा हि सुखादयः साध्यतान्न च साध्याणां साक्षिधर्मत्वं तथा सति च स्वधर्मग्राहकत्वे स्वया
 हकतया स्वहतिविरोधमस ह न च सुखादीनामिति साक्षीद्रष्टानवेति विकल्पाद्यं दूषयति तस्य द्रष्टृत्व इति न हि प्रमात्रेति रिक्तः कश्चिदस्ति
 संप्रति - भोद ननु द्विविधं द्रष्टृत्वं ज्ञानाकारेण परिणामेन तत्तत्पुलुचिद्रूपत्वे चेति तत्र पूर्ववत्सुखं अयः पिंडं सैव संक्रांता ये र्ध्वं भवत्वं

उत्र बद्धेरिवतत्रमुख्योद्गृह्यसाक्षितेनप्रमाज्ञानापिस्तुवाद्यसाधकइतितीर्हिमुक्तिदशायामेवैतादशमभि व्यज्यतइतिव हारनिर्वाह
 कत्वव्याहतिरिसाहब्रह्मस्वरूपत्वइतिनचप्रमात्रइतिरिक्तेसाक्षिणिकिंचित्प्रमाणमस्तीत्याहप्रमाणेति। प्रत्यक्षपक्षेहि न तावद्वात्यमत्वादां
 तरत्वेपिनिसमनितंवाअनिसत्त्वेमानसमवतदितितदेष्टुप्रमातैव निसंचप्रत्यक्षंन जीवीमस्तीतिभावः॥ अस्तुतत्त्वेनुमानंसाक्षिप्रत्यक्ष
 प्रमाणमिति संकतेइत्याप्रत्यक्षवेद्याइत्युक्तेमानसप्रत्यक्षमादायायांतिरतादर्थमनिसज्ञातिरिक्तेत्युक्तं॥ तथाचानीश्वरादिनंप्रतिसिद्धावि
 शेषाताहदर्थमेतत्त्याहकेत्युक्तं॥ अनेनग्राहकानिसप्रक्षमादायचसाध्यप्रसिद्धिः॥ पक्षेचैतद्ग्राहकानिसज्ञानत्वानधिकरणात्मेतत् आह
 कत्वानधिकरणात्त्वान्नसंभवतितदेष्टुत्वेनव्याघातात्तस्मादनिसज्ञानत्वानिसज्ञानत्वानधिकरणां किंचिनिसप्रक्षमादायतद्वात्यत्वमिच्छादीनांसि
 द्यतीतिनिससाक्षिप्रक्षिसिद्धिरित्यर्थः॥ अत्रतार्किकः॥ ग्राहनेइश्वरेति। अनीश्वरवादित्वाभाससमानयोगक्षेमतामाहानीश्वरेती॥ शक्यतेहनि
 त्यमपि किंचिदनुमानमेवंसाधयितुमित्यर्थः॥ विपक्षेबाधकाभावाच्चशंकिताप्रयोजकताहानेत्येतिनकेवलंमत्तनमत्वएवेयंगतियत्स्वरूपेण
 ग्राहकत्वेस्तुत्वादिविशिष्टाकारेणयात्यत्वमित्यनुहितो
 व्याध्यास्तबुद्धिर्हिप्रमाताकत्वेतिचोच्यतइत्यर्थः

अयरांभवतोप्येवंविधेभेदाश्रयणमेवक्वचिच्छराणामित्याहान्यथेति। आत्मे
 रांतरमाहाविद्येतिनिर्विकल्पकचैतन्यस्यसर्वज्ञत्वसर्वसाक्षित्वादिविकल्पाभा

नतदस्यत्वासंभवात्। घटेत्याकाशस्यत्वेन साध्यसिद्धिः प्रलितमाह तथा चेति॥ ॥ सिद्धं - माघ वेतितत्रविद्यायाजः
निष्ठत्वं तावत्संभवः प्रविद्येत रजः सतत्त्वं भूतया कारणास्य कार्योचितत्वायोगात्। अ प्रतिनि नदिसास्वप्नकाशातदाश्रयोपि
चे ज्ञः केनेषा प्रकाशे तन्निष्ठत्वं च क्वयत्प्रकाशादेशा विप्रकाशात इति चेत्तस्य निष्ठत्वं - याततत्रापिन जीवाश्रयो पूर्वोक्तदोषात्। यथा
वक्ष्यती अनेगी कार परास्ता इति। न च ब्रह्मपक्षे पिरोष साध्यं तदसिद्धेरिति अभिप्रसन्नस्य तत्त्वपक्षोक्तदोषाणा निपरिहृतियुद्धिसादिना।
स्वरूपत इति द्वेधा हि सर्वज्ञत्वं संभवति स्वभावभूतप्रज्ञया यथा तव केश्वरस्य प्रमाणजनितप्रज्ञया वा यथा तावत्क्रियोगिनां उभयथाप्यविद्यासंब
धमंतराणां नोपपद्यत इत्युक्तोकार्थः॥ विवर्णोति स्वरूपेत्यादिना॥ यथा च दृग्दृश्ययोराध्यासिक एव संबन्धो नाप्यस्तथोपपादितं प्रथमपरिच्छेदे मि
थ्यात्वगदप्रमादत्वेत्येति प्रमाणजनितज्ञानाकारपरिणामी प्रमातानामनच निर्विकल्पके चिन्मात्रात्मनः परिणामसंभवः नापिकेवलजडबुद्ध
रनध्यमायाः प्रकाशा - - - रिणामः तस्मादुध्यात्मनो रितरेतराध्यासविलसितः कश्चिदाकारः प्रमाता स चेद्विद्याविष्टाता इतरथा ते वांकरात्वम
स्य च नोपपद्यतेति न च तेषु ममाभिमानहिनस्पदद्विष्टात्वनास्ति परं रपोषु दर्शनात्॥ न च संतस्यो विद्याध्यासमंतराणां मानसं
भवं॥ प्रमाणमेवैयं संबन्धस्याध्यासिकत्वमधस्तादेवोपपादितं॥ तत्र प्रमाणजनितमपि सर्वज्ञत्वमविद्यावत्कल्पकमु च्यते॥ एवमविद्याश्च

चि. टी. ०४
१४

यत्वे सर्वज्ञत्वं अनुरादि ननु विरूपादी लुक्त्वं। स रूपविरोधमाशयपरिहरति ननु प्रकाशे सादिना। अवि
ति विकल्पप्रथमे सिद्धिमाह ना घ इति द्वितीये व्यास्य सिद्धिमाह द्वितीये इति॥ ना विद्या
चिरपि व्याप्तिर्माप्ति संप्रति प्रेक्षास्ति प्रसुत विरुद्धा विद्विदिति रिक्तस्य विदेका यतन
विरोधपक्षे दूरे दूत इत्याह तदेकेति। ननु यदि ना विद्या या विज्ञानेन विरोधः त
विरुद्धेति। यद्यपि स्वरूपचैतन्येन निवर्तकविद्यायास्तदाश्रयत्वात् तत्कारकत्वाच्चित्तनिवृत्तिप्रसंगाच्च तथापि वाक्यजनितव्रतकारचित्तवृत्ति
फलकारुण्ये चैतन्येन छायावाचित्तवृत्तिरविद्या निवर्तिका। बुद्धो बोधो बोधो द्वाचा बुद्धिरविद्या निवृत्तिहेतुरिति वृद्धा इति भावः विज्ञानसंस्तः कर
णपरिणामस्येत्यर्थः। नन्विष्यकार्येण तः करणपरिणामेन कथं करणविद्या निवृत्तिरविरोधान्न हि जातु घटेन मृत्तिवर्तमानादृष्टचरीति। नन्वलो
किकपरीक्षकाणां बुरुशः समंतत्वादिसाहचर्येणोत्पादिनानुनिमित्तनिमित्तकत्वेऽप्यसमवायिवर्तकत्वं भट्टमिति तत्राहं सेति अथोपादाननिवर्तक
त्वेन दृष्टचरमिति ब्रूयात्तं प्रत्याह कुंदलीति॥ एवमविद्याश्रयं निरूप्यत द्विषयं निरूपयंति ननु भवत्वेवमि सादिना ज्ञायमाने विषये विद्यानं संभवतीत्युक्ते
सर्वपक्षिणा तदसिद्धमि साहमान्न जानामीति। यथा चाज्ञानयोर्विभिन्नविषयता संभवः। तथा प्रपादितं भावरूपज्ञानावदेकं च विद्याविद्ययोस्ताव

त्वमभिप्रेयता ननुः को योभिप्रेत इ

तस्यान्यत्वादिति हीतदासाधनी येन चैवं के

प्रेरित्यर्थः। विदेकाश्रयतां मध्वानस्य च सम

निवर्त्येतेत्यनिर्माहो ब्रह्माश्रयत्वादितो इति तत्राह नचा

राम०
१४

समानविषयत्वं वक्तुं इतरथा निप्रसंगात्। न च जडविषयिणी विद्या संभवतीति विद्याविषयचेतन्यमेवाविद्याया अपि विषय इत्याह जडस्येति। एवं ब्रह्मा
 श्रुत्य त्वपक्षोक्तदूषणानि परिहृत्य जीवाश्रयत्वपक्षोक्तदोषाननंगीकारेण परिहरति जीवेति। दूषणान्तरमनूय दूषयति यच्चिद्येसा
 मनिवृत्तायामविद्यायां यदुपस्थाभावः निवृत्तायां वा अपाद्ये प्राह्यावदिति। द्वितीये प्राह निवृत्तायामिति। ननु भवतु स्वप्रवृद्धि
 कल्पितत्वं नापि कल्पितत्वस्यार्थक्रियानुपपन्नितयापि परमार्थः। कापि न निरूपितः स्यान्न तच्छिष्याणामपि स्वस्वपिष्यगुरुतया
 उक्तदोषोपरिहार्य इति तत्राह न च गुरोरिति विष्णुविद्याकल्पितो गुरु इति वदतामस्माकं पिष्यशब्देन किमवच्छिन्नचेतन्यमपि बुध्यते भा
 वान्न अनवच्छिन्नवाप्राद्ये नाधिगतं परमसिद्धिराद्युक्तान् यस्माभिरविद्याकल्पितस्य कस्यचिदवस्थेदस्याविद्याश्रय पपेयते कस्त
 र्हि विषयशब्दार्थः॥ असमावृत्तमवच्छिन्नचेतनं इत्यवगच्छतु भावान् द्वितीयेति प्रसक्तिः तदेतवभिप्रेत्याह विकल्प दित्यादिना अपि
 नुभवविरोधं शक्तेन चेत्परिच्छिन्नानामिति॥ यथा हि स्वप्नदृष्टदृष्टाणां यज्ञानितयाज्ञानितया शिष्यगुरोर्दिभेदेन च नामपि नाज्ञा
 नित्वज्ञानित्ववक्तिरुपस्थावत्सर्वावच्छेदान् कल्पयन्त्युपपत्तिरिति त्रिष्वैवाविद्यातानि वर्तकविद्याच एवमिहापि सकलकल्प - क्षिभूतचेतन्यस्याविद्या
 ये च तथा विषयकल्पनोपपत्तेर्नायं व्यवहारो वस्थेदेष विद्याकल्पक इति परिहरति मैवमिति॥ एतेन स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः शास्त्रीयेतदपि समर्थ

तं गुरुशब्देनावच्छिन्नावभिलाषादित्याह एतेनेति यत्तु नष्टयुगप
 । शास्त्रप्रामाण्यादेवेति । अत्र वा प्रदेवादिमुक्तिप्रतीतेः स्तावन्ना
 ततया स्वप्नवैलक्ष्य एषमिति मंत्यं तन्न छास्त्राणामतत्परत्वात् न च
 धुप्रतिपादकश्रुतितुल्यव्युक्तिजाता विरुद्धेतन्यायानवतारतः । अखिलक
 प्यतत्परं मुक्तौ तत्पर्यलिंगावगमात् भव
 वमविच्छेतीत्यध्यवसीयते ॥ अथानुमानादत्राध्यवसायः ततश्चापि तुल्यं शक्यते हि यो यत्साधनमुत्तिष्ठति स तत्फलं प्राप्नोतीति
 कापि गुहीतुं विशेष इति भावः ॥ यत्वात्मनो भेदप्रामाण्यमुक्तमात्मात्मप्रतियोगिकान्योन्याभाववानितितत्र किंपारमार्थिकतद्वत्वं सा
 ध्यते व्यावहारिकं वा उभयथापि दूषणमाह प्रथमप्रयोग इत्यादिना द्वितीयानुमाने दूषणमाह द्वितीयेति ॥ अत्र तावदात्मनो परस्परं
 भेदो न सिध्यति आत्मनिससभेदमात्रसाधनस्य च दृश्यप्रतियोगिकतयाप्युपपत्तेः तदप्यस्त्विति वदतो भेदखंडनोक्तदोषा व्यावर्तनीयाः
 भवतुवात्मनो भेदपरता तथापि कालात्परादेश इत्यर्थः । सत्यतिपक्षत्वं चास्माभिः ॥ मिथात्वपादे उपपादितं ॥ ईश्वरप्रसंगमेवाह

नहि ईश्वरेत्येति किंच सर्वभूतान्तरात्मत्वव्यपदेशादपि प्रत्यगात्मन एवायं एकत्वव्यपदेशः न तदस्यैश्वरस्य यावत्तया तदस्यैश्वरपक्षेऽप्य
न्यथा सिद्धिरुक्ता तामनुद्यानितवष्टे न वतस्यापीति। न च वाच्यमित्युच्यते ॥ न केवलं शृंगंतरेऽन्यो मित्रास्त्राणां एवात्मभेदो निराकृत इत्या
ह अंतयोमीति। ननु तर्हि यज्जात्मा न तिष्ठेच्चिदात्मैश्वरयोराधाराधेयभावस्य का गतिरिति तत्राह यज्जात्मनीति यथा हि घटाकाशे महाका
शो वर्तते इति व्यपदिश्यते तत्स्वरूपतया तत्रानुगत्वादत एव च महाकाशाधीनो घटाकाश इति व्यवहारस्तद्वत्ता यो प्राधिकजीवात्म
नः स्वरूपत्वात् परमात्मा तत्र तिष्ठेच्चिदित्यतश्चिदयमयतीति परमेश्वराधीनता प्रतिपादनार्थो यं व्यपदेश इत्यर्थः किंच त्वत्पक्षेऽपि नमु
ख्यार्थः संभवति अद्रव्यद्रवयोः परा परात्मनोः परस्परधाराधेयतायानुपपत्तेः व्यापकत्वाच्च न कुंडवदं न्यायः तस्मादनिगच्छतापि
नैरर्थक्यपरिहारायोक्तव्यार्थः स्वीकर्तव्यः इत्याह - येति शृंगंतरेऽस्योक्तमन्यासिद्धिपरिहरति न च तत्त्वमसीति यद्विहि जीवब्रह्म
तो भेदः प्रमाणान्तरगोचरः तद्यैव तद्वा हि प्रमाणै रैक्यो विरुध्येत ननु तदस्तीत्याह जीवब्रह्मसंयोगेति ननु परमेश्वरविरु
द्धमवर्तयता वक्तव्यं भोक्ता उः ख्यहमिति भेदप्रतीतिरस्तीति ननु परमेश्वरविरु
ह्य भेदः प्रमाणान्तरगोचरः कथं तर्हि स प्रतिभासत इतत्राह न वास्तवभेदसाधिकेयं नित्यार्थः तास्यैव गमोपायाभावादि

द्वितीयेष्वक्षेपि द्विं दर्शयमुपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलं दोषपन्निकथनलक्षणपुत्रिधनास्यलिंगानिदर्शयति इत्यत्र ये अत उ
 क्तादेको न तानात् व्यतिरेकेणान्यथा मनोभिन्नः अहं च तस्माद्विन्नः संसारीति भेदेन परमेश्वरं विदुः। तस्य राजानः संतस्त
 दधीनतया त्वाराज्याभावात् क्षण्यलोका भवन्ति अपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तिं न प्रतिपद्यन्ते मृत्युरूपं च संसारं प्रतिपद्यन्त इति भेदनिर्दाश
 वणादिसर्थः॥ एवं छंदोम्यष्टौ लिंगादि दर्शयित्वा बहुद्वाररूपके पि दर्शयति अन्यत्रापीति इतोप्युपासना परत्वमसनास्ती
 त्याहतदास्येत्यादि नानुपासना विविधैवातः सापेक्षिमित्यविद्यानिवृत्तिकान भवेत्तत्राह उपासनेति न ह्युपासनाविधिर्विषयता
 त्विकतामपेक्षितेयोषिदत्तादावदर्शनात् क्रियैव चैषापासनाविधेयत्वाभ्युपगमितिः न हि प्रमितिः पुरुषाधीनात्मलाभावस्त्वधी
 नत्वात् तस्मादुपासनानाविद्यानिवृत्तिके सर्थः इतोप्युपासना परत्वमयुक्तमित्याह परमार्थः - इति किमिन्नस्यैव सतो जीवस्य
 ब्रह्मणोऽप्युपासनयोऽसाद्यते भिन्नस्य वा नाद्यः अमेदस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् भेदस्य च तत्राभिमात्रं निन्द्यैकमिव तत्त्वा
 त्द्वितीये तु स्थित एव जीवे त्रैलोक्ये वा नो वा नो भयथापि एवात्र विरुद्धत्वात्। अपरन्तस्वरूपनाशेनापुरुषार्थत्वादिति भावः
 इतोप्युपासना परत्वेन घटे यदि घोदय सम समयमेव मोक्षः श्रूयते श्रुतिरूपपासना परत्वेत्यपूर्व व्यवधानात्तदनुपपत्तेरित्याह

दमवतीत्यादि नानेह नानास्ति किंचने सस्यापि समस्तद्वैतनिषेधपरतामुपपादयति ने सादिना व्याख्यात आयांमिष्यात्वादेयं यः भवतु ब्रह्मणी
नानाभूतवस्तु निषेधस्तथापि कथं मिष्यात्वा सिद्धिः यावता तत्रापि सत्वं संभाव्य जेह निषिद्धघटवारितितत्राहकारणादस्य जेति यन्नुभेददर्शननि
दा भेदोपासनाविधिप्राप्तुतसरे सुक्तं तत्राहोपासनेति यास्वात्मभेदे श्रुतयः पूर्वपक्षिणो दाहतास्तासां कल्पितभेदविषयतया न्यथा सिद्धिमाह दासु
पक्षे सारे जेति ननु लोकोपि पक्षहाद्यन्यतमो निर्धारितविशेष इति तस्मिन् द्वे पि प्रामाणिकत्वे मेवापतती सुक्तं तदसत्तदेहात्मभावादौ व्यभिचारात् इ
त्याह लोकस्मिन् द्वे पीतिमानुसुखादिव्यवस्थान्यथा नुपपत्तिरुक्ता नां परिहरति व्यवस्थेति उर्निरूपतामेव दर्शयति व्यवस्था शब्देनेति अत्रा किंमि
न्नधर्माणां युगपदेकत्रावस्थाना नुपपत्तिरधिकरणभेदसाधिका उत भिन्नाधिकरणा भिन्नधर्माणां उक्तविधानुपपत्तिः उत विरुद्धा भिन्नधर्मा
णां उक्तविधाना नुपपत्तिरिति तत्राद्ये दूषयित्वा द्वितीयं दूषयति भिन्नाधिकरणेनेति तृतीये प्राह परस्यैतिको यं विरोधः सुखादिनां किं सहानवस्था
ने किं वाव्यघातकभावः उत भावाभावरूपत्वं त्रयाद्ये प्राह सहानवस्थानेति ननु कथमप्युपरिमाणस्य मनसः शिरः प्रादात्मप्रदेशाभ्यां युपसंवेधः
येन तत्प्रदेशवर्ति सुखदुःखयोर्युगपदुसन्तिः स्यात् अतो समवायिकारणाक्रमेणोत्पन्नसुखदुःखयोर्भेदतिरेकयोगप्रत्युपमीतिरिति तत्राहाप्युप
रिमाणस्येति त्वं हि द्वियं हि सकलशरीरव्यापकत्वाद्युगपच्छीतोस्माभ्यां संनिवृत्त्यनेतद्ये केन न साधिषीयते तच्चोभयविषयज्ञानोत्पत्तौ युगप

चि-ही०४
९७

तुल्यः स्वयोरुत्साहेन विरुध्यते त्वगद्वाराद्युगपत्संनिकर्षाविष्टानात् उभयविषयमेकं ज्ञानं सामग्री संपत्त्या समुत्पद्यत इत्यर्थः ननु भवतु युगप
तु ज्ञानं तथापि नैकत्रयोरवस्थानं न हियावदात्मं सुखं उः खोत्पन्निरनुपलंभात् किंतु हि येन शरीरप्रदेशेन कंठसंयोगः समजनित्ररवच्छि
न्नात्मप्रवेशमनः संयोगात् तत्रैव सुखादय उत्पद्यंते ते तत्र च सुखं उः खयोर्भिन्नप्रदेशावस्थितत्वादस्येव सहानवस्थानमिति तत्राह तत्र
देशेति अथ बासमवायिनः संयोगकमात् सुखं उः खयोः क्रमोत्सादः किं न स्यादिति तत्र तत्पदे शोति अत्रिविति पादादिव्यापितया नोपलभ्यते त
र्थः ॥ दूषणोत्तरं चाह सकलेति मनः संयुक्तप्रदेशस्पाणुपरिमाणात् यावत्तत्सुखं उः खस्य निखिलशरीरव्यापितानोपलभ्यते त्वर्थः अलं वा विवादेन
विनश्यदविनश्यतो भवतैव सहानवस्थानमंगीक्रियते इत्याह विनश्यदिति द्वितीयं पक्षं प्रक्षिपति बध्यघातकेति नन्वस्त्वेवं युक्तिपरिनिष्पन्नः पंथाऽत्र
नुभवस्तु कागतिन ह्येकस्मिन् सुखिनु सर्वसुखिनोऽऽतिनिवाडुः खिन उपलभ्यत इति तत्राह मस्यायाश्चेति अंगीकृतसहानुवस्थानं की
त्यनिकमेदमादाय परिहारः एतेन भावाभावविरोधोपि प्रतिक्षिप्तः एकस्मिन् प्यात्मनि सुखस्य तदभावस्य च भवद्विरेवांगीकारेणाव्यवस्था
पकत्वात् न च भावाभावत्वमपिशंका मधिरोहति उभयोरपि युगत्वेनांगीकारात् यत्तु पादाद्यवयवेष्वनिखिलशरीरेष्वेकस्यैवानुसंधानस्या
दिति तत्राहाननुसंधानस्येति नन्वतीतत्वमेव तत्रोपाधिः ननु शरीरभेद इतरथा वर्तमाननेकशरीराधिष्ठानयोगव्याघ्रस्य तेन ननुसंधानप्रसं

राम०
१७

गादितितत्राहवर्त्तमानेतिमीमांसकातातावरयंयुक्तःप्रसंगइत्यर्थःतार्किका महयोगीतिननुयद्यपिचक्षुस्त्रिन्स्यशहाद्यनुसंधानंनस्ति
तथाप्यस्यैतदुपलक्षितोनुसंधाताइतरथा मएवाहंरूपमद्राहंसएवश्रुणोमीतिप्रतिसंधानाभावप्रसंगदितितत्राहोपलक्षितस्येतिपरमा
त्मानुसंधात्येवेत्यर्थःननुकथं दोषाभावःयावताचरणातललनकंदकोदुरणयपाणितलमापारप्रसंगस्यदोषत्वादितितत्राहानुसंधाने
पीत्रियथाहिभवतां सर्वेस्तेष्वरस्ययोगिबोवासर्वत्रानुसंधानेप्यप्रवृत्तिःतत्कस्यहोतोरभोक्तत्वादेवमस्मन्मतेपीत्यर्थःयच्चसाक्ष्यतयासुरवा
देःसाक्षिधर्मत्वाद्यभावाद्यधिकराणां तया व्यवस्था प्रकृतं पूर्वपक्षिणां शंका इषितं तदपि समर्थं यत्ते सुरवादीनां चेति युक्तं साक्षिणोपि दृष्टेः
मात्रं तर्भावः इतरथा व्यवहारानंगत्वमित्युक्तं ॥ तत्र दृष्टेः प्रमात्रं तर्भावं परिहरति साक्षिणश्चेति प्रमाणैर्यः प्रमाणैः ॥ प्रमातानामनचेवम
साक्षित्वार्थः ॥ ननु तर्हि जाग्रदादौ ज्ञानादिसाधनकृतं तस्य सादनु परत प्रमाणः व्यापारत्वात्तदानीमतो व्यवहारानंगत्वं तदवस्थमिति तत्राह तस्य
चेति अंतर्भावस्वरूपतयेत्यर्थः ॥ साक्षिणो तार्किकं प्रत्यनुमानमाह चैत्रेति तदध्यक्षेण चैत्रप्रत्यक्षेणेत्यर्थः इदं च विशेषणं पूर्वोक्तप्रत्यक्षार्थात्
रता परिहारार्थं नहीश्वरप्रत्यक्षं चैत्रप्रत्यक्षमिति भवतामंगीकारः श्लोके विवरो विवादेति ॥ अत्राप्यनिसज्ञानातिरिक्ते अनिसज्ञानत्वानधिकराणा
मित्यर्थः ॥ इश्वरप्रत्यक्षतया यांतरतानि वस्तै एतत्प्रत्यक्षपदं मानसप्रत्यक्षतया सिद्धसाधनतानि वस्तै अनिसज्ञानातिरिक्ते सुक्तं अनिसज्ञा

नातिरिक्तचैत्रमसक्षसाप्रसिद्धत्वादप्रतिषिद्धविशेषणानिहसर्थमेतद्ग्राहकेतिप्रदेतथावेद्यादियाहकनित्यापरोक्षसाक्षिसिद्धिः परेष्टादिबेतत्
 मसक्षविषयेषुयभिचारनिवृत्तैहेतावेतत्प्रदेष्टीदियेष्वभिचारायमसक्षपुंदयन्तुनित्यानुमानस्यापिसाधकतयाभाससमग्रयोगक्षेमत्वंमु
 क्तंनवाहनचाभासेतिजन्यगर्भमनुमानलक्षणमित्यत्रकतेर्थिकसार्थसंमतिमाहव्याप्यदित्यादिनानचनित्यप्रक्षाम्युपगमेपिमसक्ष
 लक्षणव्याघातःसाक्षात्कारिज्ञानत्वस्यतद्वत्त्वक्षणात्वादीश्वरमसक्षस्यतार्किकैरंगीकारान्मोक्षदशायांभादैरविनाशिनोपरोक्षसत्त्वज्ञानसंगी
 कारात्तुमतेपिसाक्षात्कारिज्ञानत्वस्यैवत्वक्षणात्वादीश्वरमसक्षस्यतार्किकैरंगीकारान्मोक्षदशायांभादैरयथाहनाथःसाक्षात्प्रतीतिःमसक्ष
 मितिस्वानुमानस्यचविषयेबाधकतर्कमाहमानसप्रत्यक्षेतिअत्रतुक्तसमाधानंद्रष्टव्यतिनचस्वरूपेणेतिनायमविरोधनियामकःएतस्मिन्विद्यमाने
 विकर्तकर्मत्वयोरेकत्रदेवदत्तादौविरोधदर्शनादिसर्थःयत्तुविकर्तकत्वकरात्वयोरपिबुद्धौविरोधस्तवापिसमानइत्युक्तंरतत्लोकेतयोर्बहुलम
 विरोधदर्शनादिसाहचर्यतेवेतिअन्यत्रलौकिकेइत्यर्थः॥अत्राहितरायुद्धकर्तारःअथचकराततायुद्धेनिर्दिष्टंइत्यर्थःयात्विद्यायाःकर्तृत्व
 कर्मत्वप्रतिबंदीगृहीतातोपरिहरतिनचाविद्येतिनाविद्याविशिष्टसाक्षित्वेनाप्युपलक्षितस्यकिंमुतउपाधिकस्यअथक्रोयंविशेषपुरोपलक्ष
 णोपाधिनामैदःशृणुकार्यान्वयित्वेनभेदं पद्विशेषणं॥नैत्यमिदोसलस्यअनन्ययित्वेननुभेदकानामुपाधितौलक्षणात्पिसिद्धांतयोरपि

यावत्कार्यमवस्थापमेदहेतोर्नृपाधिताकादाचित्कतयाभेदधीहेतुरूपलक्षणं तेन नाविद्यायाः कर्तृत्वमवश्यं यदेतदिति इयं हि साक्षाद्देताभावनि
बन्धनं अदर्शनं स्वापनं अदर्शनं वदंती श्रुतिः स्वभाविकमेव सकलावभासकचैतन्यतत्तद्विषयानुषंगवशाच्च तत्तद्विषयानुविकल्प इति दर्शयतीत्यर्थः ॥
यानुतदात्मानमेवावेदितं प्रत्यगिकर्तृकर्मत्वप्रतिबंदी गृहीता तां परिहरति ब्रह्मवेति ननु तथापि कर्मकर्तृत्वाभावे किमायाते ॥ यावता एकस्यैव वेद्यत्ववे
द्यत्ववेदित्वंगीकारादिति तत्राह तया चेति तया चेति ननु एवं घटकुटीप्रभातापितं ज्ञतः करणविशिष्टस्य प्रमातृत्वं स्वरूपेण च कर्तृत्वमिति वदता ए
कस्यैव कर्मकर्तृत्वमोषाधिकं विरोधपरिहार इत्यंगीकारादिति ननु भयस्याप्यसिद्धेः न तावदंतः करणविशिष्टतया प्रकर्तृत्वमारोपादंत करण
गतं हि कर्तृत्वं धर्मध्यासद्वारा चैतन्ये परमारोप्यते न ह्ययं दंदेवदत्तयो रिव विशेषणविशेष्यभावः तस्मादारोपितत्वात् न कर्तृत्वं नपि कर्मत्वं तज्ज्ञावि
शयभाक्ताभावात् अस्तु वा कर्मत्वं ह्यतिव्याप्यतामात्रेण तथापि कर्तृत्वाभावादेवैषम्यमिति अनुसंधानान्न्यानुपपत्तिमपि साक्षिणि प्रमाणं सम
र्थयते न च नित्येति निराकृतत्वात् स्वप्रकाशवाद इति शेषः आगममपि समर्थयते न च साक्षीति किमिति न युक्तं तत्राह मायाविशिष्टेति न हि नि
र्विकारचैतन्यस्य मायावेशा मंतरेण विप्रदाद्याकारविवर्त्तः संभवतीति भावः तदेवं न साक्ष्यसुखादेः साक्षिधर्मत्वमित्युक्तं यत्तु पंचपादी वचनमुदाहृतं
तत्परिहरति न चानंददीनामिति यच्चाकाशं पक्षीहस्तविशेषगुणवद्वापद्रव्यान्वयत्वसाधनेनात्मनोभेदसाधनं कृतं तत्परिहरति विशेषगुणेति य

सर्वेदांति नो वेयविदधिकरणं स्यायेनाकाशोऽप्युसद्यते प्रलीयने चेति मनंतन्मते कस्यातरीयादिशेषगुणवद्वापक इत्याकाशादस्यत्वमादायाप्यर्थांतर
 मित्यर्थः इन्द्रादस्यत्वमादायाप्यर्थांतरतामाहार्थांतरं चेति नन्व निसविशेषगुणवद्वापक इत्यादस्यत्वं सिसाधयिषितं न चेत्स्वरस्तथेति तत्राहा
 नित्येति पूर्वोक्तेति आकाशेनार्थांतरतेत्यर्थः साक्षात् साक्षिधर्मत्वाभावप्रतिपादनमुपसंहरतितथाचेति समर्थितमेकजीववादमुपसंहरति
 तदेवमिति अत्राविद्याशब्देन तदधीनो जीव उपलभ्यते एकजीवपक्ष इत्यर्थः नानाविद्यापेक्षेपीति नानाजीवपक्ष इत्यर्थः एवं हि किमेकावि
 द्याकिवानानाने सुतरं ग्रंथसामंजस्य ॥ ॥ एवं ब्रह्मस्वभावाविद्यासंबन्धाद्यनुरोधेन विषयमतीत्यसेकजीवपक्षः समर्थितः येन मंदमतयो निवि
 दैतवासनास्मृदनजडतममुखसोयः बद्धमुक्तादिमवस्थास्थेमनिबद्धानानाजीवपक्षमेव रोचयंते तान्प्रतिनानाजीवपक्षमप्याक्षेपसमाधाना
 भ्यामभ्युर्थयमानः श्लाघनीयः प्रज्ञो मातापितृमान् द्वितीये त्वेकाविद्यायापितस्तिष्ठिः अथ कल्पगुणादीनामनेकैवाकल्पकाः विद्याया अपि ना
 नान्तर्ह्येकस्याप्यनेकघटपटादिप्रतीत्यर्थे अनेन विद्याः परिकल्पे रन् नचा मिति वाक्यं तथाप्येकजीवगताविद्याभितस्तिष्ठेः अनेकजीवकल्पना
 वैषम्यार्थे इत्याह मैवं अवस्थाया इत्यादिना अद्वैतवादन इति येने प्रज्ञाः प्रतीयेते तदेतस्याप्याविद्यकत्वात्सकलकल्पनाकल्पकाविद्यानामेकचैतन्य
 गतानामेव कल्पनास्त्वित्यर्थः किंच नाविद्यावत्तया व्यवहारमात्रा नत्राविद्याकृप्तिः नापि दृश्यभेदादिविद्याभेदः स्वप्नेऽभिचारादिसाह किंचेति किंचाने

कृजीवकल्पनायामपि गुरुष्ववस्थानुपपत्तिः समानेत्याहपि चेति किंचानेकजीवावादिना पितृयात्वद्वयतिरिक्तजीवत इत्तानानादिमतिमास
 स्ते पारमार्थिको नैष्यते तथा च त्वदविद्याविनिर्मितत्वं कृत्यं त्वदृष्टत्वात् तत्राप्यप्रकाशा कृत्या कल्पकत्वमेव त्वदविद्यायावक्तव्यं तथा चान्यमोहा
 रित्वहनिः त्वमोहारित्वसिद्धिश्चेत्याह किंचैकस्येसादिना नन्वस्यमोहेनापि कल्पत्वादस्यमोहजन्यत्वमप्यस्त्विति तत्राह न चान्येति लक्षणा
 त्वमोहेनेति शेषः इतरथानवस्थानात् किंच त्वमोहकल्पितस्यमोहांतरस्य स्वात्मने गान्यकल्पितत्वमपि नास्तीत्याह न च त्वकल्पितस्येति दू
 षणान्तरमाहमोहांतरेसादिनाविमृता निमोहतत्कार्याणि देवदत्तीयानि दृष्टत्वात्संप्रतिपन्नवदिसर्थः अथान्यदृष्टत्वाद्देवरीत्यमविशक्वा
 नुमानं न हेतुदृष्टान्तयोरसिद्धेरित्याहाभ्यमोहेसादिना स्वपक्षे च दृष्टान्तसिद्धिमाह स्वमोहेति ननु मायाविप्रदर्शितमासादनिगरादेर्मोह
 कल्पितस्यापि बहुदृष्टत्वं तत्राप्यस्यमोहादेरन्यदृष्टत्वं किं न स्यात्तत्राह न चेंद्रजालेति तत्रापि प्रतिपुरुषं भिन्नमेव दृष्टमित्यर्थः
 तर्हि संवादः किं भिन्नं धनस्तत्राह तदेवेति अथ केन बलेन प्रत्यभिज्ञा बाध्यत इति अन्यत्रमोहकल्पितस्यासाधारणदर्शितादिसाहैकदत्तीति
 एकमोहकल्पितस्य सिद्धिवृत्तिन समर्थते दूषणान्तरंचाहैकस्यैवेति स्यादेत्यस्यमोहेनष्टः तं प्रतिप्रपंचो नष्ट एव इतरं प्रतिचानष्ट इत्यस्तु न च विरो
 धलो हठीद्योपि कल्पितस्याचित्यस्वभावितात्तत्राह न चैकमेवेति ननु बहुदृष्टद्विचंद्रादास्त्येवभाव इति नेत्याह द्विचंद्रति अनेकजीवदूष

राममुपसंहरति तस्मादिता ॥ समाधातुमुपक्रमते त्रेति ननु तीर्ह कार्यगौरवमुक्तं तत्राह सति चेति तर्ह्येकस्याप्यनेकाविद्याः कल्पे रत्नत्वा
 र्थधर्माणं विभिन्नत्वादिति श्रेयसि साहैकस्यापीति एक जीवि भिरप्ययमर्थो गीत इत्याहेष्ट सिद्धीति पूर्वपक्षाशयमनूद्य दूषयति न
 चित्सादिना न चियमपि व्यवस्था एका विद्यया शक्यं संपादेत्याशंक्य सप्रजायत्यतिवेद्या परिहरति तत्किं स्वप्नेत्यादिना ननु नि
 वर्तते तां नाम स्वाप्नव्यवहार निवर्त्तक प्रबोधेन जाग्रदवहारे पि किं न छिन्नमिति तत्रो हेति विनैवेति यद्यपि जागरवस्थायां
 तद्विरोधिवाधको दये पित स न निवृत्तिः तथा पित त्वज्ञानादज्ञान निवृत्तौ अस्ति दृष्टांतं तत्र मिति शो कतेन नु तत्वेति ते नैवेति जाग्रदो
 धेनेत्यर्थः तस्यैव विवरणं प्रबोधे पीति विमतं तत्वाज्ञान निवर्त्तकत्वावभासविरोधित्वात्सं प्रतिपन्नवदिति तस्यै नुमानं तच्चेदमनै
 कांतिकं जाग्रत्प्रपंच इत्यर्थः ॥ अर्थापत्तिपक्षं दूषयति न द्वितीय इति तत्वावभासविरोधित्वं हित त्वज्ञान निवर्त्तकत्वकल्पकं एतच्चा
 निवर्त्तकेषु पुनं जागरप्रपंचवदित्यर्थः स्वप्नाविद्यावदिति विवक्षितं संभावसप्र जागरकल्पका विद्यावदिति विवक्षितं संभावनापक्षं
 दूषयति न तृतीय इति वैपरीत्ये पि दृष्टांतो स्तीत्यर्थः नवयं युक्तिवलात्कल्पयामः येनैते दोषा प्राडुः सुः किं नुरतिशोकमात्मविदित्यादि
 श्रुतिबलात् तत्त्वज्ञानमज्ञान निवर्त्तकमिति अवगच्छाम इति शं किते परिहरति अत्र विष्व षाद्या न्माया बाहुल्ये पुनः शब्दप्रयोगभूयः

शब्दक्रमनिवृत्तिश्च प्रतीयत इत्यर्थः तदेवं स्वप्रकाराणां विद्याव्यतिरिक्ता विद्या कल्पत्वं जागरस्येति द्वितीयः पक्षः परिशेषितः संप्र
मितस्मिन्नस्वसाम्यमाह द्वितीयोक्तति उत्तराचोद्यपरिहासे विशहौ ननु स्वप्रजागरयोः कल्पितव्यतिशेष्यत्वं तत्रैतदक्षराणां विद्या
परिकल्पितिशङ्क इत्यात्रापिसाम्यं श्लोके नाह विद्येति तर्हि तच्च श्लोकस्योपस्कारः सति कल्पक इत्येतद्विवरणपूर्वकं उत्तरार्द्धं
विवरणेति ममापीति कृतसमाधानमप्याक्षेपं अनुद्यमं तरेण समादधानं न चाद्वैतेत्यादिना जाग्रत्स्वप्नेति यत्नत्वावेदक
मानागम्यं तदेकविद्या कल्पितमिति नास्ति ते व्याप्तिजाग्रत्स्वप्नयोर्व्यभिचारित्वस्यार्थः व्यावहारिकप्रमाणगम्यत्वमसिद्धमिहा
हनचा मइति। रतेनेति व्यावहारिकप्रमाणगम्यत्वेनेत्यर्थः दूषणंतरयुनूद्यासाम्येन परिहरित्यप्येति यावदधिकारमिति आ
धिकारिकारणमधिकारनिबन्धकानां सहस्राक्षसहस्राक्षमिवास्वशिष्टप्रभृतीनां यावदधिकारमेवावस्थितिरिति अधिकारे
नुपरिसमाप्तेरैवैकैवत्वं शब्दवृत्तीतेषां जीवन्मुक्तिसाधनकारवत्स्वविद्यायाः प्राक्षिप्तप्लवनिरासप्लवमधिकारमोमेनेति इतरेष्वार
द्रूपलेपुषपापेभोगेन क्षययित्वा संपद्यते विदेहवैकल्पप्राप्तीत्यर्थः यथा दिवप्रतिबुद्धतत्त्वस्य द्वैतभानमेव न स्यात्तद्विद्यालोकास्त
कापि विद्येकजीवरादिनामित्याह विद्येति पूर्वपक्षाशयं दूषयति न चाविद्यांतराणामिति एवं वदतो व्यवस्थेयः स्यादतद्योहादिमानामप्यस्य

चि. टी. ४
२१

मोहादिसावामप्यस्य मोहादित्वस्यैवं शक्यं साधनत्वादित्यर्थः। पर्यनुयोगं साम्यमेव दर्शयति स्वप्नेति शक्यते हि वक्तुं जागरे पि स्वप्नत्वः दृश्यत्वा
त्स्वप्नवरीति प्रथापि यथा मयोरसंकरः तद्वदत्रापि त्यर्थः यच्चा न्यदृश्यत्वे वा धकमुक्तं तदप्यनूय दृश्ययति चेति अतिदेशमेव विपुल्य
ति एकपुरुषेति ननु तथा पितयोरेकदृश्यत्वादेकपुरुषसंबन्धित्वं अस्सेव तद्वद्विष्वा विद्या तत्कार्याणामपि स्यादिति तत्राह। स्यामि
रपीति एकसंबन्धित्वमस्माकमपि सिद्धमित्यर्थः ॥ यत्किं द्रजालादावप्यसाधारणमुक्तं तत्परिहरति त्रैलोक्येति पूर्वोक्तं न्यायमेवाह
स्यामि रपीति एकसंबन्धित्वमस्माकमपि परेति यत्किं द्रजालादेरसाधारणपदं तत्तुक्तं तदपि दृश्ययति एतेनेति कल्पितस्यैव प्रप
चस्यानेकसाधारणत्वगमकश्रुत्याद्याह यत इत्यादि नान्येतेभ्यः कथं साधारणं प्रतीयते इति तत्राह जीवा विद्येति यदि हि क
ल्पितसाधारणं न स्यात्तदा तत्र दसाधारणमिजैवीभिरविद्याभिः परिकल्पितत्वं स्यात्तथा च सकलनियंतृसाधारणपरमेष्ठि
रकर्तृत्वं न भवेत्तथा च तत्प्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः पञ्चसूत्रकारभाष्यकाराभ्यां जीवकृतत्वं निरासप्रमासं कृतः सोऽपि व
द्येत्यर्थः दृष्टांतं तदं चाह जीवा विद्येति यत्तु ब्रह्मो हकल्पितत्वे सत्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिरेष उक्तस्तमनेगीकारेण परिहरति एकमे
ति ब्रह्माश्रितसकलसाधारणौकमायाविजंभितः प्रपंचस्य भिमानः ननु प्रपंचस्य जीवविद्याविजंभितत्वे जीवगतवत्त्वज्ञानादनिव

साम०
२१

नेरनिर्मोक्षापतइतितत्राहस्वीयस्वीयेतिअसाधारणपंचनिवृत्तैवमोक्षःस्वस्वाविद्येतिनिर्देशमाक्षिप्यसमादधातिननुस्वसेत्यादिनाअ
हमज्ञइतिप्रतितिःननुब्रह्माज्ञमितिप्रतिभावंननुचिन्मात्रसंबन्धविद्यायाःकथंजपक्षपादितित्वेनब्रह्मपक्षपातित्वइतिशक्यवक्तुंसंबन्धाविरो
धपादितितत्राहदृष्टंहीतिद्वेधाहिसंप्रदायःअविद्याप्रतिबिंबितचैतन्यंजीवइतिवाअविद्यावच्छिन्नमितिवातत्रापक्षउदाहरणमुक्तावच्छेदपक्ष
उदाहरणमाहदृष्टपतेवेतिइत्यनीजीवातिरिक्तेश्वरमीश्वराधीनतांचजीवानांतदनेकतांचसूत्रभाष्यश्रुतिस्मृतिभिःक्रमेणसाधयतिअपिचै
तिश्लोत्रंविद्येतिएवंचसतीतिरिक्तेइतरःशारीरःकर्मकर्तृत्वव्यपदेशादितिअनमितःप्रेत्याभिसंभवितास्मीतिप्राग्प्राप्तव्यतयाजीवपरमे
श्वरयोःकर्मकर्तृभावनिर्देशाच्चकेमीभूतमनोमपत्वादिरुणाकंशारित्यविद्याप्रतिपाद्यःशारीरइत्यर्थःबुद्धाबुद्धव्यवस्थायामपिप्रौढंतिंयमा
हतद्योहइतिदेवानामध्येयोयःवीक्षयाधिकारसंपन्नौसर्वेषामपिमुक्तिःननुतार्किकाणामिवद्वैतःस्वभावःकेचिदितिदर्शितंतद्ब्रह्मपसुबु
ध्यतप्रतिबुद्धवान्ननुस्वर्गादिष्विवभेदेनभोगमात्रंएवंमनुष्यादिष्वपिप्रकृतमितिमद्यवानिंद्रःप्रजापतौप्रजापतिशक्राशोकान्नरशतंवर्षाणि
णिब्रह्मविद्यार्थब्रह्मचर्यमुपवासउक्तिवान्नसब्रह्मविद्यामितिसब्रह्माज्येष्ठपुत्राचार्यर्वायअर्थवशाद्येयमकारंतःसर्वविद्याप्रतिष्ठाब्रह्मविद्याया
हस्मतीतिहासादिबहिरेवद्रष्टव्यंअनेकजीववादमुपसंहरतितदतिउपाधयोविद्याइतिवद्वेनबंधमोक्षयोरेकानेकजीवपक्षद्वयेपिउन्निहितं

प्रदर्शयेत्ते उक्ते हि संप्रदायविद्धिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बंधो नैव साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इति चेत्तदा चार्थमंडनमिच्छा च
 सति मिश्रवृत्तावतं बिनः ॥ सत्त्वज्ञानं न तानं दैर्ग्यसंभ्रमं सत्त्वज्ञानं विद्ययातिरोधानं बंधः विद्यया तच्छिद्वन्ति च मोक्ष इत्युक्तं तत्र ब्रह्मण
 विद्याश्रयत्वविषयत्वोपपादने न जीवो यज्ञविद्याविरोधानरूपबंधविधानिरूपितातिरोधानेन हितपूर्वकविपर्यायो विवक्ष्यते संप्रति
 विद्यानिवृत्तिलक्षणमोक्षतत्वं निरूपयामास्ये प्रसमाधानाभ्यां का पुनरित्यादिना तत्र किं सद्रूपिण विद्यानिवृत्तिरसद्रूपिणी वा सदसद्रूपि
 णी वा निर्वचनीया पंचमप्रकारं वा आत्ममात्रं वा सत्त्वपक्षे पितृमात्मा तदिति जानति रिक्ता वा प्रथमे प्राहा त्मेति द्वितीये प्राह्यतिरेके चेति त
 त्रपि वक्तव्यं किमविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रं वा आत्मनो विद्यानिवृत्तिमात्रं वा द्वे प्राहा त्ममात्रं इति आत्मनः सदा तत्त्वत्वादित्यर्थः द्वितीयं
 दूषयति तन्मात्रं इति विद्यानिवृत्तेस्तत्कालिकतया तन्मात्रात्मनोपि तात्कालिकत्वेन पूर्वमभावादज्ञानस्य सारं प्रकृतिवत्त्वात्तं अस्यात् अ
 श्रयाभावात् आत्मनिसत्त्वादयश्च बहवः कुप्येरभितिभावः असत्त्वपक्षं दूषयति नापीति अत्रापि निरूपणमसत्त्वेनाभिप्रेयते यथा शशविषा
 णादिलिंवा सोपाख्यं यथा घटाभावादि आद्ये प्राह तु ह्यस्य इति नाद्युपलक्षितस्य संभवतीत्यर्थः द्वितीये प्राहा भावेति तत्रापि किं निर्वाच्यमिति पक्षः
 यथा तार्किकप्रभृतीनां उतानिर्वाच्यमिति पक्षः यथा तार्किकप्रभृतीनां उतानिर्वाच्यमित्यथा भवन्नये शुक्तिरजतादि उभयथापि न मेरादृशं

माहृतस्य विवोच्यत्वादिना तत्कारणेति अविद्याकृत्स्निते हि अविवाच्यं नाम तथा च कार्यनिर्वाच्यस्थितौ तदुपादानेनापि स्थातव्यमित्यर्थः ननु मा
वाभावविलक्षणया निवृत्तिरभाव इत्यपि युक्तिसहमित्याह भावस्येति वाव निवृत्तेरेवाभावत्वं अभावा निवृत्तेरेव भावत्वं प्रसिद्धं तदुभयविलक्षणा वि
द्यानिवृत्तिः कथमभावः स्यात् एतच्च भावत्वेऽपि तुल्ये एतेन सदसद्रूपपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः अविद्यायाः सदसद्रूपत्वेऽपि निवृत्तेः सदसद्रूपता स्यात् अवि
वृत्तनीयपक्षं दूषयति नापीति ननु ना निवृत्तनीयत्वस्याविद्यातत्कार्यत्वेन प्रतिबंधः निवृत्तिमत्वस्य तत्प्रयोजकत्वा भवनिवृत्तेर्निवृत्तिमत्वमप्येव
नवस्थानादपुनरावृत्तिव्यापकोपाच्च अतो निवृत्तिमत्वं व्यावर्त्तमानं अविद्यातत्कार्यान्तरत्वमप्यतो व्यावर्त्तयतीत्यानेर बोधाचार्योक्तं दूषयति नचा
विद्येति साधनव्यापकत्वादनुपाधिरित्यर्थः तत्र च बाधकं परिहरति न च निवृत्तेरिति प्रत्यादिप्रसङ्गं सध्वं सवादिनाम नवस्थानदोषा एवमित्यर्थः ॥
अपुनरावृत्तिविवेके परिहरति प्रसङ्गं सेतियथाह्युत्तरोत्तरध्वंसान्तामपि प्रथमं परार्थविरोधितयानुष्ठानं न तथा अविद्यानिवृत्तिमा
त्वाया अपि प्राचीना विद्याविरोधितत्वादेव तदनुत्पन्ननादपुनरावृत्तविरोध इत्यर्थः प्रथमं पक्षं दूषयति नापीति अथ सद्विलक्षणात्वेऽपि किमि
त्यनिर्वाच्यता तत्राह सदसदिति अत्र यदुक्तं व्यापारत्वादीपावलीकारैः तदूषयितुमुद्रावयति ननु वेदमित्यादिना न न्वियमपि ज्ञाननिवृत्त्येव
तत्राह नचेति स्यादेतदेवं विधाप्य विद्यानिवृत्तिर्दृष्टातावद्भ्युपेयतेऽप्यतमिति रिक्तत्वात् तथा च परिनेयं ज्ञाननिवृत्त्या तदिदं त्वहेतुः तत्रैवा नेका

चि.टी.४

२३

तिक इति तत्र ह ज्ञाननिवर्त्तनीति ज्ञाननिवर्त्त्यत्वमस्य तत्ज्ञानबाध्यत्वं चान्यदस्याभिमानः अथ कथं बाध्यत्वमस्येति तत्राह नेहः नानेति तदेत
 दूषयति मेवमिति न हि विरोध्युदयमन्तरेण विरोधि निवृत्तिना मान्यादृश्यते युज्यते चेत्पर्यः अत्रावायं संमतिमप्युहि ज्ञातो र्थ इति मंडनमिश्रसं
 मतिमप्याह विद्यावचैति । तदस्तमयो विद्यास्तमयः किंच किं जात्युपाधावियं व्याप्तिः यत्ज्ञानजीतीयजन्यं तज्जातीयेन निवर्त्तत इति किं वा यु
 क्तप्राधावाद्ये व्यभिचारमाह ज्ञानजस्येति द्वितीय किं मुद्रावयति ननु तत्रेति अत्र व्यभिचारमाह मैवमीश्वरेति जगत्संहारे पितृष्टिवरीश्वरज्ञा
 ने निमित्तमेवेति भावः अथानीश्वरज्ञान एवेयं निषत्तिरिति ब्रूयात् । तदिति तत्रापि व्यभिचारमाहो त्याद्यद्यदं इति एकं हीदं ज्ञानयदुसाद्यना
 शयिष्यामीति भावः नयच्च ज्ञानत्वाज्ञानवाप्तत्वं योर्भेदमादाय शब्दे हेतोरेनैकांतिकता वारं तदप्यसत्ज्ञाननिवर्त्तत्वातिरिक्तस्य ज्ञानबाध्यत्व
 स्य निरूपणादित्याह ज्ञानेसादिना अपसिद्धांतश्चेत्याह सवित्तासे विषष्टं पक्षं दूषयति नाप्यात्मैवेति आत्मनिसत्त्वव्याहितश्चेत्याहात्मन इति
 ज्ञानस्य विशेषणत्वे इति ज्ञात आत्मेत्यत्र ह त्रिरूपं तावत्ज्ञानं वक्तव्यं स्वरूपं ज्ञानप्रतिकर्मत्वाभावात् ततश्च तद्यदि विशेषणं निःसंचत राजन्यस्य कथं
 निसत्त्वमिहास्ता तावत्संज्ञानरूपेण चैदं निसत्त्वं तथापि तत्कारणं तच्छरणं देवस्थानान्न संसारतो विशेषः स्यादित्यर्थः ॥ अथैतदोषमयादित्युमे
 वांगीक्रियते तस्य पुनरावृत्तिव्याकोप इत्याह निसत्त्वे चेति ननु ज्ञानोपलक्षितमात्मस्वरूपं अविद्यानिवृत्तिः तेन विशेषणपक्षप्रयुक्तोषद्वयनिवृत्ति

राम०

73

रिति तत्राह न च ज्ञानेति ॥ अत्राप्युपलक्षितत्वधर्ममादाय दूषणादयं सुवचमिदमर्थः पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ॥ आत्मैव ज्ञानाह निरिति
पक्षपरिग्रहेन मुपलक्षणा मुपलक्षं सिद्धं ती समर्थयते निवृत्तिरिति ज्ञातत्वेनोपलक्षित आत्मा मोहस्याज्ञानस्य निवृत्तिः ननु उपलक्षणानाशे मुक्तेर
त्रिसत्त्वं स्यादित्युक्तं तत्राहोपलक्षणेति यथाहितो के लवनपचनादिक्रिया निवृत्तादिति वपि देवदत्तः पाचकोत्तावक इति प्रतीयते यवद्वियते च तथेहा
प्युपलक्षणा ज्ञातत्वाशेषं मुक्तिः स्यादिति श्लोकार्थः विवृणोति यथा लोक इति कलधौतरं जतं ननु न मुक्तिज्ञानं रजतविभ्रमनिवृत्तं कं येन ज्ञा
नामुक्तिरेव तन्निवृत्तिः स्यादपि तु नेदं रजतमिस्योन्याभावज्ञानं तथा च ज्ञाता न्योन्याभाव एवाव्यक्तात् निवृत्तिरिति कथमुपलक्षणमात्रत्वं तन्नि
वृत्तेरिति तत्राह न च तत्रापीतिकुतो न युक्तमित्यत आह अपरिज्ञात इति धर्मितया प्रतियोगितया धिष्टानज्ञानस्य पूर्वभावितात्वेनैव च तदारेण निवृत्तेः
संसर्गमात्रारेण स्पष्टा देव निरस्तत्वादन्योन्याभावज्ञानमर्थसिद्धानुवाद इत्यर्थः नन्विदयाकारज्ञानमेवान्योन्याभावजनकं न मुक्तिज्ञा
नं अतो न कृतकत्वमिति तत्राह हेदमितितदविरोधात् धातुविरोधात् धातुविरोधात् ज्ञानकत्वं न संभवंतीति विशेषः इममेवं न्यायं ग्राह्यं तस्यैवियोज
यतितथ्यहापीति अनंतेति चानात्मविरुद्धाकार निर्देशः अप्रत्यक्षपंडितस्ततः परिच्छिन्नं भवदिति उत्तरार्थं द्विविधोति न च ज्ञानेति योत्वमं पक्षं दो
षबहुलतया मूलीमसंमन्यमानाः प्रादुः अत्र केचि सगिहारकातरतया परिहारमाचक्षते आत्मैव ज्ञानाह निरीति तेषां मनुशायमुन्मूलयति एते

नेति तद्विशदयति शुक्लीति ज्ञातत्वं विशिष्टपक्षपरि सागादेव तत्पुच्छयेष शोभतेः पंचमप्रकारे च प्रमाणा भावात्परिशेषस्य चैते नैवोपपत्तेरनुत्पाना
 दिति भावः ननु पुनरपि तत्रैव विभुमदर्शनादुन्मज्जनमस्येवेति तत्राह पुनरुद्भवत इति न चैकमेवाज्ञानमिति तत्राह यावन्ति च शावा
 प्रदेष्टा वावयु वास्तवं वा वागी क्रियते इति न तस्यैवोन्मज्जनमिति भावः नन्वापि संसारंतरस्याज्ञानंतरस्यापुनरुद्भवोस्त्विति तत्राह
 वेति आप्तं को भयं ननु भवेत्तेवं संभावना किं पुनरत्र प्रमाणा मिति तदाह श्लोके न विगीतेति तैलौकिकविभुमविवृत्त्या र्थांतरता परिहाराय
 विगीतग्रहणतत्वादज्ञानहानित्वाद्यथा शुक्लादिकमिति तदज्ञाननिवृत्तेरूपलक्षणं शुक्लादिमात्रज्ञाननिवृत्तिर्येथेत्यर्थः एवमनुया
 ह कर्तृस्थानीयमनुमानमुक्तानुयाद्यमागममाहैवं च सतीति विज्ञानतः पुंसो यस्यामवस्थायां सर्वाणि भूतनिभवंतीति भूतानिका
 र्यमात्रं आप्तैवाभूतत्रतस्यामवस्थायां को मोहः कः शोके इति श्रुत्यर्थः यद्विहितं चमप्रकारस्याजदक्यमात्रैवाव्यतिरिक्तं समस्तं यस्त्वभू
 दिति निर्दिष्टे तत्राप्यतस्याप्यरोपितत्वात् वास्तववृत्तेनात्ममात्रत्वं वक्तुमनिर्वचनीया यपंचमप्रकारेति व्याहृतं वक्तुमाह एवं यत्र तस्यैवा
 हावपिकदर्थिता उद्देजिताः पांडिता इति यावत्वाद्यर्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ तदेवमविद्यानिवृत्तिमुक्तिरित्ययमर्थ उपपादि
 त इदानीं तत्रैव जीवं त्मुक्तिलक्षणांतरविशेषमुपपादयति मुक्तसिद्धये तस्याहिज्ञानं विद्यानिवृत्तं तच्च तदुदयसमयमेव भवितुमर्हति ॥

विधिलक्षणात्वेन कलांतरपलत्वाभावात् शुल्पादिज्ञानेषु समसमयतादर्शनाच्च तदिह यदि जीवतो ज्ञानमुत्पन्नमप्यविद्यान्नि
वर्त्तयेत्। कावर्त्तकलांतरेतमिव नैने जीवत एव च ज्ञानोत्पत्तिः इतरथा तदुत्पादककरणाभावेना नुत्पत्तिप्रसंगात्तद्यदि मुक्तिरस्ति तस्यै
व जीवन्मुक्तिः अथ यदि न जीवन्मुक्तिः नास्त्येवमुक्तिरिति भुक्ति सिध्यर्थमेवायं विचारः विद्यासंप्रदायसिध्यर्थं च इतरथा हितत्वं
विदः सद्यः शरीरपाते शिष्याद्यपि प्रतिभासादसाक्षात्कृतत्वस्य चानुपदेष्टृत्वादिहीनसंप्रदायन्यानिर्माक्षएव पर्यवस्येत्। तदुक्तमा
चार्यैर्जीवन्मुक्तिप्रकरणे जीवन्मुक्तोक्तिर्मुक्तियदीत्यादिना तत्र तावज्जीवन्मुक्तिमाक्षिपति नन्वित्यादिना अयमर्थः यद्या
त्मातिरिक्ता सा विद्या निवृत्तिः तदा देहपातानंतरमपिशब्दसमावनया स्याद्विदुषः शरीरादिप्रतिभासः यदा तु ज्ञानोपलक्षि
ता तैवेति समर्थ्यते तदोपलक्ष्यात्मनः सदा तत्तत्तदुपलक्षणात्संबन्धयोः सतो रूपलक्षिततानिष्य निवृत्तैवाविद्यतिवदनीमं
तथा च तदा कीदृशं स्थूलसूक्ष्मकलेवरयुगलविलयाद्यिष्यादिप्रतिभासाभवेदइति भावः। नन्वविद्याया किं श्चिद्देशोऽस्ति ज्ञानेना
प्यविवर्त्यते तन्निबन्धनोऽयं शरीरादिप्रतिभास इति भावः तत्राह न चेति न हि समस्तविद्याविनोदिविज्ञानं एकदेशः समर्थमिति संभव
तीत्यर्थः समर्थस्यापि प्रतिबंधं शङ्करोऽपारं चेति यदि हि प्रारब्धकर्मणाः स्थितिरेव स्यात्तदा कारणत्वेन परिलक्षणात्तदेव तु नास्ती

तिपरिहरति मैवं कर्मण इति सत्यप्रसंग इति ज्ञानबाध्यत्वं हि मिथ्यात्वमिति भावः ननु कर्मणि क्षीयंते सामान्यवचनामिदं अस्ति
 चापराधुतिः तस्य तावदेव चिरमिति विदुषोऽपि शरीरपातावधिं दर्शयंतीति तथा चैतदनुगणैराप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तकर्मविषयसाध्यव
 स्थापनीयतितत्राह न च तस्य तावदेवेति नेयं भूतिरपरोक्षज्ञानविषया येन तदेकविषयतया वा संकोचयेदपि तु परोक्षज्ञानविषये
 ति विरोधशंकैव नास्तीत्याह तस्या इति स्मृतिबलाज्जीवन्मुक्तिं शंकयित्वा दूषयति नन्विह सादिना सादेतद्भवतु परोक्षज्ञानविषये
 ज्ञानिन इति निर्देशः तत्त्वदर्शिन इति कथं ते पु संशयेन साक्षात्कारो हि दर्शनं नाम तस्मादेतदेव तत्त्वसाक्षात्कारिणः शरीरादि
 प्रतिभासे प्रमाणमिति तत्राह तत्त्वदर्शिन इति चेति अत्र हितत्वं द्रष्टुं शील्यसेति तच्छेत्तेति निप्रसय विधानात्तत्त्वदर्शनाभ्या
 शशीलः प्रतीयते न चापरोक्षज्ञानोदयेभ्यासावसरः तदर्थत्वादभ्यासस्य तस्मात्परोक्षज्ञानानाभ्यासीति न इह विवक्षिताः
 अतएव तत्समभिव्याहृतज्ञानशब्देऽपि परोक्षज्ञानविषय इत्यर्थः ननु परोक्षज्ञानिनो तत्त्वदर्शित्वमनुपपन्नमपरोक्षे परो
 क्षज्ञानस्याप्यर्थतया विभ्रमत्वादिति तत्राह न चापरोक्ष इति स्वात्मस्मृत्वादि च स्वस्य तावदपरोक्षमितरे शब्दतत्रानुमाना
 द्यव्याहारे परोक्षज्ञानमुपपद्यते न च तद्भाजमवितथार्थत्वादितरथा प्रतिवाद्य प्रमित्या कथा प्रसाद्या यात इति भावः एवमविद्याले

शस्थितिरनुपपन्ने सुक्ते इदानीं एष लेखविद्यायाऽर्निरूप इत्याह कश्चायमितिः अनंगीकारादिति न निरवयवं न सावयमित्यंगी
कारादिति अद्वयत्वादिना दितयावयवानां ब्रह्मत्वे संप्रचयः मुनमि श्रमतमुद्रावयति अस्तु तर्हि तद्वचनं चैतदित्याह व निव
त्रेति सांख्यसमतियप्याहति एतीति तदेत दूषयती मेवंमिति अतथात्व इति अविद्यानतयाः निवसर्थः न न्वविद्याजन्मत्वाभावे
विमिष्यात्वान्नाद्वैतव्याघात इति तत्राह मिष्यात्व इति भावरूपे स भावरूपविलक्षणोत्यर्थः दूषय प्रध्वंसनिवसर्थं दूषणं तरमाह नि
राश्रयस्येति नानु किमिति निराश्रयतायावता गविद्या संस्कारस्याप्यविद्या अश्रयभूतात्मे वाश्रयः संस्कार संस्काराधायकयोरे
काश्रयत्वनियमादिति तन्नाह नचात्मेवेति यथा निरवयवस्यैवाविद्या अश्रयत्वं तद्वत्संस्काराश्रयत्वं किं न स्यादित्यत आह कार्येति अप
रिणामितत्वादिति भावः ननु स्थितप्रज्ञलक्षण परासुगीता सुखे पनुद्विगमनाः सुखेषु विगतसह इत्यादिना तत्त्वसाक्षात्कारिणां
पि दुःखाद्यनुष्ठानं दर्शयति इतरथा क्वांते देवं कुर्यात् तथा चतुर्देशाध्याये षिण्णातीतलक्षणेषु प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव
ने द्वेष्टि संप्रवृत्ता निन निवृत्ता कौक्षितितुल्य प्रिया प्रिय इत्यादि नाप्रीत्यादिप्रतिभासेव सीयत इति तत्राह न च स्थितेति अत्र तावद
नुष्ठापकत्वाच्च न स्पेतेषां स — दन परं शास्त्रं तथा च साधक एव एवंगुणको भवेदित्युपाधिक एवात्रोच्यते अथवा परोक्षज्ञाना

चि० शी० ४
२६

दर्शने च कांचिद्वस्तु यवस्थाप्राप्तोच विवक्ष्यते सर्वथापि न जीवन्मुक्तलिंगत्वमित्यर्थः ॥ समाधत्तेति राहुं तद्दयं स्तोकाभां
संगच्छति सुखप्रतिपत्त्ययते उक्तस्तोके न च फलितमाह लेखेति अपसिद्धांतशंका निवर्त्येतां संप्रदायप्रदर्शनपूर्वकमविद्याया आकाराना
कारिनिवृत्ताकारस्थितिचर्चा यन्प्रथमाहुं विवक्ष्यते एवं हि सादिना आरब्धपादाः स्वगुरवः ज्ञानसिद्धिकारः पादशब्दश्च प्रत्यर्थः त
त्प्रणीतं च वेदे संतप्रकरणं न्यायसुधा अपरोक्षेति अपरोक्षप्रतिभासविषयभूतो पञ्चाकारः पारमार्थिकलार्थक्रियासामर्थ्यरहिततया सा
तस्यापि प्रपंचस्य श्रुतिरजतादिवत्तत्समर्पकस्तृतीयपञ्चाकार इत्यर्थः ॥ एतेषां चक्रमेण निवर्तकज्ञानशरीराणि दर्शयति तत्रेति सादिना तत्त्वसा
क्षात्कारेणोति अद्वैतात्मवस्तुसाक्षात्कारेणोत्यर्थः ॥ ननु यदि साक्षात्कारे जातेषु जीवन्मुक्तस्य समाध्ववस्थायां तिरोहितो न्यराचैदुद्धो
वर्जतश्चिदाकारः केन तर्हितस्य निवृत्तिस्तत्राह प्रारब्धेति उक्तेर्ये श्रुतिमपि प्रमाणा यति श्रुतिमपीति इंद्रः परमेश्वरः इति परमेश्वर्ये इति
भौमसेनिस्मृतिः आदिशब्देन प्रयुज्याते विश्वमाया निवृत्तिरि सा व्यागृह्यते माया तु प्रकृतिमित्यादावेकत्वेन प्रतिपादितमाया मायाभिरि
त्यादिबहुताभिधानं पञ्चाकारभेद एव घटत इति भावः उक्तं राहुं व्याचष्टे न च लेशस्यापीत्यादिना इदानीं प्रारब्धकर्मणां ज्ञानापेक्षया प्राबल्यं उ
पपाद्यत उक्तौ तेन निवर्तने उपजीव्यमाकोपापातयोपपादयति तथा हीत्यादिना नन्वयैरेव कृत्रिभिश्चुक्तर्मभिः ज्ञानार्थमेवेदेहमुसाद्य

राम०
२६

तत्राज्ञानमप्युसाद्यतां किमिति कर्मांतरारुषरीरोपजीवनं ज्ञानोत्पादकानां तथा च तदुत्पत्तौ देहनिवृत्तेर्न जीवन्मुक्तिरिति तत्राह अस्येति भव
तु कर्मांतरारुषरीरोपलज्ज न कृतमेवांतराः किमिति तत्राह तथा चेति ननु भवतु ज्ञानोत्पादक कर्मणां अपारुषकर्मोपेक्षया दोषत्वं ज्ञानस्य
तु किमायां तं ये नो सन्न ज्ञानमितराविशेषता निनिवृत्तयति तत्राह तथा च तैरिति उत्सद्यमानमेव तावत्संशो प्रतिबद्धा किं कंकारावशा
दुत्सद्यतामिति भावः यत्तु अपारुषकर्मणां निपादानतया स्थितिरेव नोपपद्यते कुतः प्रतिबंधकत्वमित्युक्तं तत्परिहरति न च कर्मणामिति नि
रूपादानतु मसिद्धमित्यर्थः स प्रावितरेतराश्रयं शंकेते न चैवमिति नात्र अपारुषकर्मभिरेवाविद्यलेशावगतिः श्रुतिवशादपि शक्या विगत्वादि
ति परिहरति मैवं भूषश्चेति तस्याभिधानाद्यो जनात्तत्वाभावाद्भूषश्चांते विष्वमायानिति तिरिति श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि श्रूयते अ
त्र च भूयो निवृत्तिरंते निवृत्तिर्विष्वमायानिवृत्तिरिति प्रतीयते तत्र विष्वग्रहो नानेकमायाकारप्रतीतिः तेषां चक्रमेण निवृत्तिः भूयो निवृत्तिरि
ति योनः पुन्यापरपर्यायक्रिया समभिवाहाराभिधा यिना भूयः शब्देनावगम्यते अंते निवृत्तिरित्यनेन च विदेहकैवल्यावस्थायां विलीयमानः क
श्चिदाकारः प्रतीयते अंते विष्वमायानिवृत्तिरिति च पूर्वमशेषाया निवृत्तिरिति च प्रतीयते तदेव अपारुषकर्मणां प्रमाणमार्गेणा विदेहनिर्वाणं अ
वस्थानाधिगमेन क्षीयंत इति सामान्यः श्रुतिसंकोचमर्हतीत्याह तद्वेति ननु तस्य तावदेवेति प्ररोक्षज्ञानविषयतया प्रत्याख्यातेति तत्राह तद्व

चि. टी. ०४
२७

स्येति हेनद्या श्रुत्यद्यो घत इत्यर्थः ननु परोक्षज्ञानोत्पत्तिरवेवेदेमा श्रुत्यमस्तश्रुतेः भवति हि पूर्वेषु नुसद्यमानं परोक्षज्ञानमपि बुद्धिमत्सद्यमा
नं प्राप्य हेतुरिति तत्राह न्यथेति अधीतवेरो विदितपदतदर्थसंगतिकः श्रवणो धिक्क्रियते न च तस्य परोक्षज्ञानोत्पत्तिरश्रुत्यहेतुः प्रत्युता
नुसन्नो गह्वरस्यादिति भावः स्मृतेरन्यथा सिद्धिः परिहरति न च ज्ञानिन इति किंचा परोक्षे परोक्षज्ञानी विश्रान्त एव न च परस्वस्वाद्यनुमानेय
भिचारः स्वापरोक्षे स्वपरोक्षविज्ञानस्य विधुमत्वाद्यभिचारादित्याह स्वात्मनि चेति यत्ता कार्यविद्या निवृत्ता वाकारस्थितिर्न संभवतीत्युक्तं
परिहरति न चाकारीति अनुवृत्त्या व्यावृत्तात्मकं हि समस्तवस्तु भाट्टैरभिप्रेयते यथाहुः कार्यरूपेण वा वात्वर्ममंदः कारणत्ववाहेमात्मना
यथाभेदः कुंदलोद्यात्मना भिदेति तत्र च यथा कटे क्रेयूरद्वयकारनाशेनाकारि निवृत्तावप्याकारंतरस्यानुवृत्त्या निवृत्तिस्तर्कत्वर्थः ॥ यदि
चात्र तार्किको विप्रतिपद्येत तं प्रतिसामान्यविशेषयोरसंतभेदस्य समवायस्य च विचारातीतखंडनस्यारणो न संमतिरा नेतव्या न चाकार
तिरिक्तप्राकार्यपि निरूपणसहिष्णुः यच्चिरस्यासापि निवृत्तिरपद्येत नु तथाप्यविद्यायाको यमाकारः किमवयवः किं वा तद्वर्मः कश्चिन्नो
भयथापि किं तद्विद्यैवावस्थानरमापन्नाविचित्रशक्तित्वविद्यातः प्रारब्धभोगकर्मतत्कारणमात्ररूपेण विद्याया यदवस्थानं स एवायं
तृतीयप्राकारः तत्कार्यवर्णोक्तपपेचापरोक्षः प्रतिभासः अवयवो वा न चाद्वयस्या नारभ्यस्य सावयवत्वविरोधः सकलद्रव्यपरिणामित्वादवयवव्या

राम०
२७

रं भप्रक्रिययोर्निरासाच्च न सावयवं चिरवयवमिति तु तथा तथा दुर्निरूपतामि प्रायेण उक्तं चेष्टा सिद्धि कार चर्यैः जीवन्मुक्ति प्रकारो संश्रुतं
सुततनुसंमनो नेष्टात्म बुद्धि क्रमोपपत्तेरिति स्थितप्रज्ञ लक्षणागुणातीतलक्षणा योक्तान्यप्या सिद्धि परिहरति न च साधक एवेति अनुस
न्निमेव विशदयति न हि सर्वेति अनुपपत्तेरं दृष्टानि वर्तते इति रोगादिवशां चिराहारस्पृष्टः अशक्तत्वादेव विषया विनिवर्तते रसवर्ज रसो
रगस्तद्वर्जतस्माननिवर्तत इत्यर्थः अस्तु स्थितप्रज्ञस्य परी सर्वोक्तं निरतिशयं स्वाभाविकं अनुदयनिधनमानंदतिरोधा यकप
रमानंदानुभावः कथमिवासाक्षात्कृततत्त्वस्य स्यादिति भावः साक्षात्कृततत्त्वस्यैव सकलकामनिवृत्तिरित्यत्र काठक श्रुतिमपि प्रमाणा
यति यदेतियस्य स्यामवस्थायां अस्पृष्टधौरेयस्य हृदि स्थिताः सर्वकामाः प्रमुच्यन्ते हृदयधर्मो हिकामादयः कामः सकलस्य इत्यादि श्रु
तेः तेन पूर्वमविद्यावशादात्मीयत्वेनाध्यस्ताः ज्ञातेत्वात्मतत्वे प्रमुच्यन्ते हृदया एव स्पृष्टा तत्त्वेन निर्वर्त्तयन्ते प्रविलीयन्ते अथ तदा मर्त्यः पूर्वमर
णा धर्मावतयात्मानमन्यमभिमानः पुरुषो मृतो भवति निरस्तसमस्तमराणां दिधिकारोपः परमानंदो भवति तत्किं लोकांतरे कालांतरे वा ने
साहचर्यसमृद्धत इति यस्मिन् शरीरे यदा च ज्ञावमुत्पन्नं तत्रैव तदैवेति एतावतास्य विद्या निवृत्तिमात्रमुपलक्षयति तदनपापि श्रुत्या सर्वका
मविनिर्मुक्तो न साधकः किंतु साक्षात्कृततत्त्व एव प्रतीयत इत्यर्थः वादार्थमुपसंहरति तदेवमिति श्रुतिस्तस्य तावदेव चिरं प्रत्येव सन् ब्रह्माप्येति

चि. टी. ०४
२८

विमुक्तश्च निमुच्यते स च क्षुरचक्षुरिव तद्यथा हि नित्येयनी त्याद्या स्मृतिः स्थिरप्रज्ञगुणातीतलक्षणाद्या च क्षाणा इति हारपुराणानि वशि
ष्टवामदेवजनकजडशुकशकुनिप्रभृतीनां सजातसाक्षात्काराणामेव तत्र व्यवहारभासप्रतिभासप्रतिपादकानि एष्व्यानीत्यशेषमिति
पुष्कलं ॥ स्वासंतोद्येदरूपाक्षणिकचितिततिता किं केकापिलैर्वाल्क्यप्राप्तमुक्तिर्निरस्ता दृनयनिकरैः स्वीयपक्षे च मुक्तिः ॥ ए
कानेकाचिदेकाश्रयविषयवती जीवभावैकहेतुर्याविद्यातन्निवृत्तिः परमसुखमयी जीवतश्चेति चोक्ता ॥ १॥ विरमयामानसतीर्थसे
वयाविरंचविद्यागिरिपारसेवया ॥ चिरंचदिव्यामेलतीर्थसेवया लब्ध्वा नि नदिव्यानि नवोषधानितैः ॥ २॥ उदग्रतर्कद्युतितिगमतल
प्रदीपिकालोकनतसराणां उच्चैरविद्यातिमिरावृत्ताक्षां ॥ नेत्रां जनेचाकुरुते हरीका ॥ ३॥ श्रुतमनुमननं मेयुक्तितत्त्ववित्त्वे विहि
तमिति मया यं पुनर्लेशोऽपि न पुनरपरहेतुः कल्पनीयात्रकल्पादिविधरुचिजनेभ्यः रव्यातिकामः सचेताः ॥ ४॥ निर्मास्यंति त्वबो
धं निरवधिविपुलानंरमुतवातडः खं कुर्वद्दिश्वं विवृद्धं हरदनचरतं दिव्यमायाः सहायं ॥ प्रत्यक्षतत्त्वविदित्वा करबदरकवद्यदुर्गे वै दवा
क्मादुस्तद्वंते विमुक्तो भवति परपदंतमपद्यते मुरारेः ॥ ५॥ जयतु स गजव - त्वातु लोकत्रयोयः करधतनिजंदतः श्रेतते विप्रकंद ॥
भुवनविवरवती न्यक्तुमंतं गहीला सुरसुररिपुहेतोः संदिहानः संदेवः ॥ ६॥ प्रवितथ विमथितभयदा बोधतमो धो धरी धितो यस्मिंशसंप्रका

राम०
२८

चि.टी. ४
२९

शशदसससंवेमिपरमगुं॥७॥ यत्संगतः सकलसंगविमुक्तिरसीद्यत्संस्पृते विषयविस्मिन्निरेवजाता यत्सादयांशुभिलनाममा
सीत्प्रसक्तमंकमिपिनौमिगुं प्रकांशं॥८॥ विबुधगणशिरोभिः संगतो वंसितोयः स्वपदकमलक्ष्मीर्लक्षतेजोनुभावं महित
परमहंसैः सादरं सेव्यविद्याविमलसलिलप्रमानसंनौमितीर्थं॥९॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यप्रसूपाकाशप्र
ज्ययाशिष्यप्रसक्तस्वरूपभगवतेः कृतौ स्वप्रदीपिकारीकायां भावदीपिकायां चतुर्थः परिच्छेदसमाप्तिमगमत्॥

॥

॥

॥७॥

॥८॥

॥

राम०
२९

॥
—
॥

—

X

X

प्रसक्तदीपिकाव्याख्यासमाप्ता

937